

ΑΡΘΡΟ

Κοινοτικά προγράμματα και παρεμβάσεις μουσικής ή/και χορού για ανήλικους πρόσφυγες: Μια βιβλιογραφική ανασκόπηση

Ναυσικά Θεοδωρίδου

Ανεξάρτητη επιστήμονας, Ελλάδα

Ολυμπία Αγαλιανού

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Ελλάδα

Λελούδα (Λήδα) Στάμου

Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Ελλάδα

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η αναγνώριση του ρόλου των τεχνών στην προσπάθεια ενίσχυσης της κοινωνικής ευημερίας έχει οδηγήσει στην ανάπτυξη πρακτικών, οι οποίες απευθύνονται κυρίως σε ευπαθείς κοινωνικά ομάδες. Σήμερα, οι κοινοτικές τέχνες αποτελούν ένα διακριτό πεδίο καλλιτεχνικής πράξης και επιστημονικής έρευνας, το οποίο έχει ως στόχο τη διαχείριση κοινωνικών προβλημάτων και την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής. Το προσφυγικό ζήτημα είναι διαχρονικό και ιδιαίτερα επίκαιρο τα τελευταία χρόνια. Τα παιδιά πρόσφυγες στην πορεία του επιπολιτισμού τους αντιμετωπίζουν πολλές δυσκολίες, όπως πρόσβαση σε δημόσια αγαθά και υπηρεσίες, αποσταθεροποίηση, συναισθηματικές προκλήσεις, ζητήματα ταυτότητας, κοινωνικές διακρίσεις και περιθωριοποίηση. Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η μελέτη πρακτικών μουσικής και χορού, οι οποίες αξιοποιούνται σε προγράμματα για ανήλικους πρόσφυγες, ως προς το περιεχόμενο και την αποτελεσματικότητά τους. Για την επίτευξη του σκοπού διεξήχθη περιγραφική ανασκόπηση ερευνών με αντικείμενο κοινοτικά προγράμματα μουσικής ή/και χορού που απευθύνονται σε αυτό τον πληθυσμό. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, η ποικιλία του περιεχομένου είναι μεγάλη με εστίαση στη μουσική, ενώ ο χορός φαίνεται να χρησιμοποιείται κυρίως ως συμπληρωματική δραστηριότητα στα κοινοτικά μουσικά προγράμματα. Είναι σημαντικό ότι, ανεξάρτητα από το περιεχόμενο των προγραμμάτων, η μουσική και ο χορός αναδεικνύονται ως πολύτιμα εργαλεία για την προσωπική ανάπτυξη και την επικοινωνία και ταυτόχρονα μπορούν να συμβάλουν στην κοινωνική συνοχή και την ενίσχυση του διαπολιτισμικού διαλόγου.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ

κοινοτική μουσική,
κοινοτικός χορός,
κοινοτικά
προγράμματα,
κοινοτικές
παρεμβάσεις, ανήλικοι
πρόσφυγες

Ιστορία δημοσίευσης:

Υποβολή 11 Αυγ. 2024

Αποδοχή 10 Μαρ. 2025

Δημοσίευση 16 Μαΐου 2025

ΒΙΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

Η **Ναυσικά Θεοδωρίδου** είναι απόφοιτη του Τμήματος Προσχολικής Αγωγής και Εκπαίδευσης του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και κάτοχος του μεταπτυχιακού διπλώματος Μουσική και Κοινωνία με κατεύθυνση Μουσική Εκπαίδευση και Κοινοτική

Μουσική του Πανεπιστημίου Μακεδονίας. Απόφοιτη του Μουσικού Σχολείου Θεσσαλονίκης, με ελεύθερη σπουδή στο χορό, το αυτοσχεδιαστικό θέατρο και πέντε κύκλους ετήσιων μουσικοπαιδαγωγικών σεμιναρίων του Κρουστόφωνου (2010-2015). Έχει εργαστεί σε νηπιαγωγεία (2015-2024), δανειζόμενη στοιχεία από την κριτική παιδαγωγική και τη μουσικοπαιδαγωγική προσέγγιση Orff. Συνεργάτης του Κρουστόφωνου ως εκπαιδευτικός σε εργαστήρια μουσικής για παιδιά και εμψυχώτρια σε μουσικοθεατρικές παραστάσεις (2015-2020) και της Yurpie Camp ως εκπαιδευτικός σε εργαστήρια χορού για παιδιά (2005-2010). [nays-th@hotmail.com] Η **Ολυμπία Αγαλιανού** είναι κάτοχος Διδακτορικού Διπλώματος του Τμήματος Φιλοσοφίας – Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας (Ε.Κ.Π.Α), πτυχιούχος του Τμήματος Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού Αθηνών (Ε.Κ.Π.Α), απόφοιτος διετούς μεταπτυχιακής επιμόρφωσης στη μουσικοκινητική αγωγή Orff (Σχολή Μωραΐτη), τριετής εκπαίδευση στη χοροθεραπεία, τετραετής εκπαίδευση στη συστημική συμβουλευτική, σπουδή στο χορό, τη μουσική και το θέατρο. Υπηρέτησε στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση (1998-2017). Συνεργάτης του Ευρωπαϊκού Πανεπιστημίου Κύπρου (2014-2016) και της Σχολής Μωραΐτη (2007-2016). Υπηρετεί ως μέλος Ειδικού Ερευνητικού Προσωπικού στο Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία της Σχολής Επιστημών Αγωγής του Ε.Κ.Π.Α. και διδάσκει σε μεταπτυχιακά προγράμματα του Ε.Κ.Π.Α, του Πανεπιστημίου Μακεδονίας και του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου. [oagalianou@ecd.uoa.gr] Η **Λελούδα (Λήδα) Στάμου** είναι καθηγήτρια μουσικής παιδαγωγικής στο Τμήμα Μουσικής Επιστήμης και Τέχνης του Πανεπιστημίου Μακεδονίας, ιδρύτρια και διευθύντρια του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Μουσική και Κοινωνία», καθώς και επιστημονικά υπεύθυνη του Baby Artist. Έχει πιστοποιηθεί στη διδασκαλία με τη μέθοδο Suzuki, τη μέθοδο Orff, και τη Θεωρία Μουσικής Μάθησης. Έχει διδάξει στο University of Nevada, Las Vegas των Η.Π.Α. Είναι επιστημονικά υπεύθυνη του έργου «Μουσική και πολιτισμός στην υπηρεσία της υγείας, της ευζωίας και της κοινωνικής ενσωμάτωσης». Έχει δημοσιεύσει σημαντικό αριθμό άρθρων και κεφαλαίων σε βιβλία. Επί σειρά ετών διετέλεσε πρόεδρος της Ελληνικής Ένωσης για τη Μουσική Εκπαίδευση. [lstamou@uom.edu.gr]

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μετακίνηση των πληθυσμών είναι ένα φαινόμενο που παρατηρείται σε όλες τις ιστορικές περιόδους και γεωγραφικές περιοχές. Οι λόγοι που οδηγούν τους ανθρώπους στη μετεγκατάσταση είναι πολλοί και συχνά ο εκτοπισμός είναι αναγκαστικός. Η παρεμπόδιση της ελεύθερης μετακίνησης των ανθρώπων ανά τον κόσμο προκαλεί μια πληθώρα δυσκολιών για τον προσφυγικό πληθυσμό, ο οποίος αντιμετωπίζει μία διπλή πρόκληση: ενώ αναγκάζεται να τραπεί σε φυγή από τη χώρα καταγωγής για λόγους προστασίας, συχνά δεν απολαμβάνει επαρκή προστασία ούτε στη χώρα υποδοχής. Το 2022, ως αποτέλεσμα του πολέμου στην Ουκρανία και άλλων συρράξεων, ο αριθμός των αναγκαστικά εκτοπισμένων ανθρώπων (forcibly displaced people) ξεπέρασε για πρώτη φορά τα 100 εκατομμύρια, σημειώνοντας τη μεγαλύτερη αύξηση από χρόνο σε χρόνο έως σήμερα (UNHCR, 2022). Μετά τις ένοπλες συγκρούσεις στο Σουδάν τον Απρίλιο 2023, ο αριθμός αυτός αυξήθηκε στα 110 εκατομμύρια φανερώνοντας το μέγεθος του προβλήματος (UNHCR, 2023). Ο τόπος καταγωγής των προσφύγων ποικίλει ενώ η πλειοψηφία τους προέρχεται από τη Συρία, το Αφγανιστάν, τη Βενεζουέλα, το Νότιο Σουδάν, τη Μιανμάρ, τη Λαϊκή Δημοκρατία του Κογκό, τη Σομαλία, από χώρες της κεντρικής Αφρικής και την Ουκρανία (UNHCR, 2023). Τα παιδιά, παρότι αποτελούν μόλις το 1/3 του παγκόσμιου πληθυσμού, το 2022 αντιπροσώπευαν τουλάχιστον το 41% του προσφυγικού πληθυσμού (UNICEF, 2023). Αυτό σημαίνει πως εκατομμύρια παιδιά πρόσφυγες, πολλά εκ των οποίων ασυνόδευτα, βρίσκονται εκτεθειμένα σε επισφαλή περιβάλλοντα και αντιμετωπίζουν μορφές βίας, δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης, συναισθηματικές δυσκολίες, αποσχολοποίηση ή δυσκολίες προσαρμογής σε σχολικά και κοινωνικά πλαίσια. Είναι φανερό πως η προσφυγική πραγματικότητα συνεχίζει να διαμορφώνει ειδικές οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, καθιστώντας ολοένα εντονότερη την ανάγκη να ληφθούν μέτρα για τη συμπερίληψη και την κοινωνική συνοχή των περιθωριοποιημένων αυτών πληθυσμών.

Μελέτες δείχνουν ότι οι τέχνες της μουσικής και του χορού μπορούν να συμβάλλουν στην ανθρώπινη αλληλεπίδραση και ευημερία (Στάμου και συν., 2018). Η μουσική και ο χορός αποτελούν μέσα έκφρασης και επικοινωνίας σε όλη την πορεία της ανθρώπινης ύπαρξης. Παράλληλα, ως κοινωνικές τέχνες, μπορούν να λειτουργήσουν ευεργετικά για την προσωπική ανάπτυξη, την ειρηνική συνύπαρξη και ανταλλαγή μεταξύ ανθρώπων που φέρουν διαφορετικό πολιτισμικό

κεφάλαιο, καθώς και την κοινωνική συνοχή (Agalianou, 2021). Η αναγνώριση της σημασίας των τεχνών για την κοινωνική ευημερία οδήγησε στην ανάπτυξη πρακτικών κοινοτικών τεχνών/community arts (Στάμου και συν., 2018), οι οποίες απευθύνονται κυρίως σε ευπαθείς κοινωνικά ομάδες, όπως για παράδειγμα οι πρόσφυγες. Σήμερα, οι κοινοτικές τέχνες αποτελούν ένα διακριτό πεδίο καλλιτεχνικής πράξης και επιστημονικής έρευνας, το οποίο έχει ως κύριο στόχο την επίλυση κοινωνικών προβλημάτων και την προαγωγή της ευημερίας και της κοινωνικής συνοχής (Higgins, 2012· Veblen, 2008· Webster, 1999). Στους ειδικούς στόχους συμπεριλαμβάνονται η ενίσχυση της «φωνής» των συμμετεχόντων, η απαλοιφή του κοινωνικού στιγματισμού και η επαναδιαπραγμάτευση της ατομικής και συλλογικής τους ταυτότητας (Community Music Activity Commission, n.d.· Webster, 1999).

Σε αυτό το πλαίσιο, η μελέτη των κοινοτικών προγραμμάτων με μουσικό και χορευτικό περιεχόμενο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Για το λόγο αυτό, αποφασίσαμε την διεξαγωγή περιγραφικής ανασκόπησης ερευνών που μελετούν κοινοτικά προγράμματα μουσικής και χορού, τα οποία απευθύνονται σε ανήλικους πρόσφυγες. Συγκεκριμένα, διατυπώθηκαν τα εξής ερωτήματα: α) Ποια είναι τα δομικά και ποιοτικά στοιχεία των κοινοτικών προγραμμάτων μουσικής ή/και χορού τα οποία απευθύνονται σε ανήλικους πρόσφυγες; β) Ποια είναι η επίδραση των προγραμμάτων αυτών στους ανήλικους πρόσφυγες;

Οι συγγραφείς του άρθρου δραστηριοποιούνται στο χώρο της εκπαίδευσης, της κοινοτικής μουσικής και του χορού, καθεμία στο ιδιαίτερο εργασιακό της πλαίσιο. Η παρούσα έρευνα αποτελεί μέρος μιας σειράς ερευνών που εστιάζουν στο σχεδιασμό παρεμβάσεων κοινοτικής μουσικής για ομάδες που βιώνουν κοινωνικό αποκλεισμό και σχεδιάζονται στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Μουσική και Κοινωνία (κατεύθυνση Μουσική Εκπαίδευση και Κοινοτική Μουσική) του Πανεπιστημίου Μακεδονίας. Η συγκεκριμένη έρευνα συνοψίζει ένα από τα πρώτα ολοκληρωμένα στάδια μιας ευρύτερης ερευνητικής προσπάθειας, η οποία έχει προχωρήσει και συνεχίζει με στόχο τον κατά το δυνατόν και κατά περίπτωση, βέλτιστο σχεδιασμό παρεμβάσεων που απευθύνονται σε ανήλικους πρόσφυγες. Η συλλογή των άρθρων και η πρώτη ανάλυση έγινε από την πρώτη συγγραφέα. Στη συνέχεια, οι δύο συν-συγγραφείς, ξεχωριστά και έπειτα σε συνεργασία, πρόσθεσαν τη δική τους κριτική και αναστοχαστική αντιμετώπιση της ανάλυσης. Το τελικό κείμενο προήλθε από τη στενή συνεργασία και των τριών συγγραφέων και αποτελείται από δύο κύρια μέρη. Στο πρώτο επιχειρείται ο προσδιορισμός των εννοιών που αφορούν την έρευνα, ενώ στο δεύτερο παρουσιάζεται η ανασκόπηση επιλεγμένων ερευνών με σκοπό να απαντηθούν τα ερευνητικά ερωτήματα της παρούσας μελέτης.

ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΙ

Σύμφωνα με τη Σύμβαση της Γενεύης (1951), πρόσφυγας θεωρείται το πρόσωπο το οποίο αναγκάζεται να εγκαταλείψει τη χώρα καταγωγής του εξαιτίας καταστάσεων εκτεταμένης βίας, πολεμικών συγκρούσεων και διώξεων. Για το λόγο αυτό, υπάρχει δικαιολογημένος φόβος διώξης λόγω φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, συμμετοχής σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες ή πολιτικών πεποιθήσεων, με αποτέλεσμα ο πρόσφυγας να αδυνατεί ή να μην επιθυμεί την απόκτηση προστασίας από τη χώρα του ή την επιστροφή σε αυτήν (UNHCR, 2019). Οι πρόσφυγες δεν επιθυμούν να εγκαταλείψουν τον τόπο τους, αλλά αδυνατούν να επιστρέψουν σε αυτόν, αντίθετα

με τους μετανάστες, για τους οποίους όσο δύσκολη και αν είναι η μετεγκατάστασή τους, δεν παύει να αποτελεί επιλογή και εκούσια πράξη. Οι μετανάστες δεν έχουν υποστεί διωγμούς, φόβο και απειλή κατά της ζωής τους στις χώρες από τις οποίες προέρχονται. Κατά κύριο λόγο, εγκαταλείπουν τη χώρα τους για εργασιακούς και εκπαιδευτικούς λόγους ή ακόμα για να επανενωθούν με τις οικογένειές τους και διατηρούν πάντοτε τη δυνατότητα επιστροφής σε αυτή, εάν οι ίδιοι το αποφασίσουν (Bernard, 1976).

Οι πρόσφυγες αποτελούν έναν ετερογενή πληθυσμό και παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές ως προς το εθνικό, γλωσσικό, πολιτισμικό, μορφωτικό και οικονομικό τους υπόβαθρο (Agalianou, 2018· Agalianou, 2021· ΕΕ ΥΠΠΕΘ, 2017). Επομένως, η διαφορετικότητα ανάμεσα στις προσφυγικές ομάδες και κοινότητες είναι μεγάλη. Στο σύνολό τους, φέρουν συναισθήματα δυσφορίας και αναστάτωσης, τα οποία πηγάζουν από το πλήγμα της απώλειας και του ξεριζωμού, ενώ δεν αποκλείεται να εξελιχθούν σε σοβαρότερες διαταραχές (Papadopoulos, 2007). Επίσης, οι διαδικασίες που ακολουθούν για να φύγουν από τον τόπο τους, οι συνθήκες του ταξιδιού, καθώς και οι συνθήκες στην εκάστοτε χώρα υποδοχής, καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο που βιώνουν τις ψυχολογικές επιπτώσεις. Ωστόσο, ο τρόπος που βιώνεται η προσφυγική πραγματικότητα αποτελεί εξατομικευμένη υπόθεση (Papadopoulos, 2007), καθώς κάθε άνθρωπος διαφέρει ως προς το πώς διαμορφώνει την ταυτότητά του (Kunz, 1981).

Η κοινωνική συνοχή αναφέρεται στην ποιότητα των σχέσεων και των συνδέσεων εντός μιας κοινωνίας, η οποία χαρακτηρίζεται από εμπιστοσύνη, αίσθημα του ανήκειν, αλληλοβοήθεια και συμμετοχή στο κοινό καλό. Αποτελεί μια πολυδιάστατη και δυναμική έννοια που εκδηλώνεται σε διάφορους βαθμούς, ανάλογα με τη διάθεση των ατόμων να συνεργαστούν και να αλληλοϋποστηριχθούν (Schiefer & Van der Noll, 2017). Περιλαμβάνει τόσο τις κάθετες όσο και τις οριζόντιες αλληλεπιδράσεις των ατόμων και των ομάδων και εκφράζεται μέσα από τις στάσεις και τις συμπεριφορές τους (Chan et al., 2006). Τα βασικά χαρακτηριστικά της κοινωνικής συνοχής περιλαμβάνουν την ποιότητα των κοινωνικών σχέσεων (όπως κοινωνικά δίκτυα, αποδοχή της διαφορετικότητας και συμμετοχή στα κοινά), την ταύτιση με το κοινωνικό σύνολο και τον προσανατολισμό προς το κοινό συμφέρον (όπως η αίσθηση ευθύνης, η αλληλεγγύη και η συμμόρφωση με τους κανόνες). Παράλληλα, η κοινωνική συνοχή επηρεάζεται από παράγοντες όπως η ισότητα, η ποιότητα ζωής και οι κοινές αξίες, τα οποία θεωρούνται τόσο προϋποθέσεις όσο και αποτελέσματα αυτής (Schiefer & Van der Noll, 2017).

Κάθε κοινοτική τέχνη έχει τις δικές της μεθόδους (Brooks, 1988), ενώ ως κοινά σημεία εντοπίζονται η έμφαση στη δημιουργική διαδικασία, η ενεργή συμμετοχή, η ατομική ευθύνη απέναντι στη μάθηση, η ανταλλαγή και η συνδιαμόρφωση του περιεχομένου (Higgins, 2012· Veblen, 2008· Webster, 1999). Όσον αφορά την κοινοτική μουσική και τον κοινοτικό χορό, στη διεθνή βιβλιογραφία εντοπίζονται ποικίλοι ορισμοί (Buck & Snook, 2018· Dykema, 1916· Koorman, 2007· Higgins, 2012· Veblen, 2008), καθώς η έννοιά τους διαφοροποιείται ανάλογα με το πλαίσιο πράξης και τις ιδιαιτερότητες των συμμετεχόντων στα κοινοτικά προγράμματα (Veblen, 2008). Εστιάζοντας στην κοινοτική μουσική θα λέγαμε πως πρόκειται για μια προσέγγιση μουσικής πράξης πέραν των ορίων της τυπικής διδασκαλίας και μάθησης, η οποία τείνει να αντανakλά τη μουσική ταυτότητα μιας ομάδας (Higgins, 2012). Εστιάζει πρώτιστα στη συμμετοχή των ανθρώπων, το διαπολιτισμικό διάλογο, την παροχή ίσων ευκαιριών πρόσβασης στην τέχνη και το καλλιτεχνικό αποτέλεσμα προκύπτει από αυτά (Higgins, 2012· Στάμου & Λίτος, 2024). Ως προς τον κοινοτικό χορό,

οι αναφορές και οι πληροφορίες είναι λιγότερες συγκριτικά με άλλες μορφές τέχνης που αξιοποιούνται σε κοινοτικά περιβάλλοντα. Πρόκειται για μια πρακτική, η οποία δεν αφορά σε συγκεκριμένο είδος χορού, αλλά συμμετοχικές πρακτικές, ανεξάρτητα από την ηλικία και το επίπεδο δεξιοτήτων. Στοχεύει στην έκφραση, την αυτογνωσία, την ικανότητα για λήψη αποφάσεων και τη δημιουργία και διαχείριση των διαπροσωπικών σχέσεων μέσω της κίνησης (Amans, 2008· Brinson, 2004). Στον κοινοτικό χορό το σώμα αποτελεί όχημα έκφρασης εσωτερικών διεργασιών και μπορεί να οδηγήσει στην ανάδυση στην επιφάνεια απωθημένων εμπειριών και συναισθημάτων, προσφέροντας έτσι δυνατότητα για συνειδητοποίηση και αντιμετώπιση δύσκολων συναισθηματικών καταστάσεων (Kornblum & Halsten, 2006). Οι κοινοτικοί μουσικοί/χορευτές επιτελούν την τέχνη τους με την ομάδα, εμπυχώνουν, διευκολύνουν και συντονίζουν (Στάμου και συν, 2023). Σε αυτή την έρευνα, αναφερόμαστε σε αυτούς χαρακτηρίζοντάς τους ως διαμεσολαβητές, μια ελεύθερη απόδοση του όρου "facilitator", ο οποίος χρησιμοποιείται από πολλούς ερευνητές και έλκει την καταγωγή του από την προσωποκεντρική θεωρία του Carl Rogers (Agalianou, 2021· Rogers, 1970).

ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΕΡΕΥΝΩΝ ΚΑΙ ΑΡΧΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Προκειμένου να διερευνηθούν τα περιεχόμενα, ο τρόπος λειτουργίας και η αποτελεσματικότητα προγραμμάτων κοινοτικής μουσικής και χορού, αναζητήθηκαν δημοσιευμένες έρευνες στην αγγλική και ελληνική γλώσσα, οι οποίες πραγματεύονται σχετικά θέματα. Η βιβλιογραφική αναζήτηση ολοκληρώθηκε τον Δεκέμβριο του 2024, χωρίς περιορισμό στην ημερομηνία δημοσίευσης των ερευνών. Η αναζήτηση έγινε στις ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων Google Scholar, Scopus και ERIC και χρησιμοποιήθηκαν λέξεις-κλειδιά που σχετίζονται με τη μουσική και το χορό (*Music, Dance, Movement, Community Music, Community Dance*), τα εκπαιδευτικά προγράμματα και παρεμβάσεις (*Program, Implementation, Initiative, Intercultural Education*) και τον ανήλικο προσφυγικό πληθυσμό (*Refugee Children, Asylum Seekers, Adolescents*), καθώς και συνδυασμούς αυτών στην αγγλική και την ελληνική γλώσσα. Στην αρχή επιχειρήθηκε ο εντοπισμός ερευνών που αφορούν παιδιά πρόσφυγες ηλικίας έως 12 ετών. Ωστόσο, διαπιστώθηκε σημαντική έλλειψη και για το λόγο αυτό το ηλικιακό εύρος διευρύνθηκε, ώστε να συμπεριλάβει και έφηβους πρόσφυγες, να αφορά δηλαδή σε ανήλικους πρόσφυγες.

Η δήλωση της ηλικίας αποτέλεσε ένα σημαντικό ζήτημα, ιδιαίτερα την περίοδο των αυξημένων προσφυγικών ροών. Πολλοί πρόσφυγες δήλωναν και δηλώνουν μικρότερη ηλικία προκειμένου να έχουν τα προνόμια που εξασφαλίζονται από τη *Διεθνή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού* (Unicef, n.d.). Παρατηρείται δε και το αντίθετο φαινόμενο, δηλαδή ανήλικοι πρόσφυγες να δηλώνουν μεγαλύτερη ηλικία προκειμένου να αποφύγουν τη διαμονή σε δομές και να αναζητήσουν εργασία βοηθούμενοι από ομοεθνείς τους. Για το λόγο αυτό, ο καθορισμός της ηλικίας έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τα κράτη. Η Ευρωπαϊκή Ένωση προσπαθεί να επιλύσει το πρόβλημα με διαδικασίες καθορισμού της ηλικίας (age assessment), έτσι ώστε να διασφαλιστούν στο μέγιστο τα δικαιώματα των παιδιών (European Union Agency for Asylum, 2022). Στην ανασκόπηση θεωρήσαμε ως δεδομένη την ηλικία των συμμετεχόντων που αναφέρει η εκάστοτε έρευνα.

Η ανασκόπηση κατέδειξε ότι οι δημοσιευμένες έρευνες που περιλαμβάνουν παρεμβάσεις μουσικής ή/και χορού για ανήλικους πρόσφυγες είναι σχετικά σπάνιες. Επιπρόσθετα, διαπιστώθηκε

πως η πλειοψηφία των ερευνών αφορούν στο πεδίο της θεραπείας. Αυτές οι μελέτες χρησιμοποιούν όρους όπως *χοροθεραπεία* (Dance/Movement Therapy, DMT) και *μουσικοθεραπεία* ή ως μέρος μιας ευρύτερης ομπρέλας με ποικίλες ορολογίες, όπως *θεραπεία μέσω των τεχνών* (Art Therapy) (Gray, 2011· Malchiodi, 2011· Rousseau et al., 2005· Ugurlu et al., 2016), *θεραπεία εκφραστικών τεχνών* (Expressive Arts Therapy, EXA) (Malchiodi, 2011· Meyer DeMott et al., 2017) ή *θεραπεία δημιουργικών τεχνών* (Creative Arts Therapy, CAT) (Dieterich-Hartwell & Koch, 2017· Gray, 2011· Harris, 2009· Quinlan et al., 2016· van Westrhenen & Fritz, 2014). Παρότι σε επίπεδο μέσων, πρακτικών και στοχοθεσίας παρατηρούνται κοινά σημεία ανάμεσα στα καλλιτεχνικά κοινοτικά και τα θεραπευτικά προγράμματα, αποφασίστηκε η παρούσα μελέτη να εστιάσει αποκλειστικά στις δράσεις μουσικής και χορού με κοινοτικό προσανατολισμό, αποκλείοντας τις έρευνες που προσδιορίζουν τις υπό μελέτη παρεμβάσεις ως θεραπευτικές.

Εντοπίστηκαν συνολικά 32 έρευνες εκ των οποίων δύο αφορούν παρεμβάσεις χοροθεραπείας, οκτώ παρεμβάσεις μουσικοθεραπείας, επτά προγράμματα δημιουργικών – εκφραστικών τεχνών συμπεριλαμβανομένου της μουσικής ή/και του χορού και 15 κοινοτικά προγράμματα μουσικής ή/και χορού. Αποκλείστηκαν έρευνες οι οποίες: α) είναι γραμμένες σε διαφορετική γλώσσα από την ελληνική ή την αγγλική, β) αφορούν τον χώρο της θεραπείας, γ) δεν περιλαμβάνουν παρέμβαση, αλλά αφορούν τη θεωρητική παρουσίαση του θέματος και δ) αποτελούν πτυχιακές ή μεταπτυχιακές μη δημοσιευμένες εργασίες.

Ως αποτέλεσμα, στην ανασκόπηση συμπεριλήφθηκαν τελικά 15 μελέτες. Οι επτά από αυτές αξιοποιούν και τις δύο τέχνες, μουσικής και χορού (Dhillon et al., 2020· Hundertmark, 2019· Marsh, 2012· Marsh & Dieckmann, 2017· Migliarini, 2020· Nicolaou et al., 2023· Storsve et al., 2012). Οι έξι βασίζονται αποκλειστικά την τέχνη της μουσικής (Broeske-Danielsen, 2013· Crawford, 2020· Howell, 2011· Kenny, 2018· Millar & Warwick, 2019· Rosen & Shoenberger, 2020), μία είναι βασισμένη στην κίνηση (Bleile et al., 2021) και μία στο χορό-δημιουργική κίνηση (Dhillon & Ulmer, 2021). Όσον αφορά τους συμμετέχοντες/ουσες στις παρεμβάσεις τις οποίες μελετούν, πέντε εστιάζουν σε παιδιά πρόσφυγες (Howell, 2011· Kenny, 2018· Marsh & Dieckmann, 2017· Nicolaou et al., 2023· Rosen & Shoenberger, 2020), επτά σε έφηβους πρόσφυγες (Crawford, 2020· Dhillon et al., 2020· Dhillon & Ulmer, 2021· Marsh, 2012· Migliarini, 2020· Millar & Warwick, 2019· Storsve et al., 2010), ενώ δύο απευθύνονται σε προσφυγικό πληθυσμό εφηβικής και νεανικής ηλικίας (Bleile et al., 2021· Hundertmark, 2019). Τέλος, σε μία από τις έρευνες το δείγμα αποτελείται από φοιτητές μουσικής εκπαίδευσης, οι οποίοι πραγματοποίησαν μουσική εμφύχωση σε παιδιά πρόσφυγες (Broeske-Danielsen, 2013).

ΚΑΤΗΓΟΡΙΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΣΗ ΕΡΕΥΝΩΝ

Οι 15 επιλεγμένες, σύμφωνα με τα κριτήρια, έρευνες μελετήθηκαν διεξοδικά και κατηγοριοποιήθηκαν. Η διαδικασία κατηγοριοποίησης έγινε αρχικά εστιάζοντας στο ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον και λαμβάνοντας υπόψη τα ερευνητικά ερωτήματα. Προέκυψαν τρεις βασικές κατηγορίες, οι οποίες διαφοροποιούν τις έρευνες με βάση το περιεχόμενο των παρεμβάσεων. Αυτές είναι οι εξής: α) παρεμβάσεις στις οποίες εντοπίστηκε μουσικοχορευτικό περιεχόμενο, β) παρεμβάσεις που εστίασαν μόνο στη μουσική και γ) παρεμβάσεις με περιεχόμενο που αφορούσε αποκλειστικά την κίνηση-χορό. Τόσο ο χορός όσο και η μουσική ως περιεχόμενα

των παρεμβάσεων αντιμετωπίστηκαν ως κοινοτικές τέχνες. Δηλαδή, οι παρεμβάσεις αντιμετωπίστηκαν ως κοινοτική μουσική και κοινοτικός χορός, είτε προσδιορίζονται έτσι από τους συγγραφείς των άρθρων, είτε όχι. Η επιλογή αυτή έγινε προκειμένου να μπορέσουν να συζητηθούν τα ερευνητικά αποτελέσματα με βάση μια γενικότερη θεωρητική και πρακτική πλαισίωση ευρύτερα αποδεκτή. Οι εννοιολογικοί προσδιορισμοί όπως έχουν ήδη αναφερθεί, δικαιολογούν αυτήν την επιλογή.

Με βάση αυτή την κατηγοριοποίηση γίνεται και η περιγραφική παρουσίαση στη συνέχεια του άρθρου. Αρχικά, μελετήθηκε το πλήρες κείμενο των άρθρων. Η μελέτη έγινε με δύο τρόπους, οι οποίοι διενεργήθηκαν σε σύγκριση και από κοινού. Ο πρώτος εστίασε στη μέθοδο κάθε έρευνας και τα αποτελέσματά της. Επιχειρήθηκε η κριτική αντιμετώπιση και ο εντοπισμός πιθανών ελλειμμάτων με στόχο την απόδοση σημαντικότητας στα αποτελέσματα. Ο δεύτερος τρόπος αντιμετώπισε το περιεχόμενο των άρθρων, τα οποία αναγνώστηκαν ως κείμενα προς θεματική ανάλυση και αναζητήθηκαν κοινά νοήματα, έννοιες, πρακτικές και επιδιώξεις. Ωστόσο, η εστίαση παρέμεινε στα ζητήματα εκείνα που μπορούν να απαντήσουν στα συγκεκριμένα ερευνητικά ερωτήματα (Braun & Clarke, 2012). Με τον τρόπο αυτό επιχειρήθηκε να εντοπιστεί η επίδραση των ερευνών στους ανήλικους πρόσφυγες, ώστε να απαντηθεί και το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα.

Η διαδικασία ακολούθησε επαγωγικό συλλογισμό, ξεκινώντας από τις ειδικές και συγκεκριμένες έννοιες και θέματα που αναφέρονταν σε κάθε άρθρο προς τον προσδιορισμό των γενικών θεμάτων (Hsieh & Shannon, 2005). Διαπιστώθηκαν διαφοροποιήσεις ως προς την απόδοση νοήματος στις εντοπισμένες έννοιες, με βάση τη θεωρητική πλαισίωση και ερευνητική κατεύθυνση κάθε άρθρου. Για το λόγο αυτό, διενεργήθηκαν πολλαπλές αναγνώσεις με παράλληλη κωδικοποίηση των εννοιών και συνεχή σύγκριση. Οι βασικές προκλήσεις που αντιμετωπίστηκαν σε αυτή τη διαδικασία ήταν οι πολλές προσεγγίσεις στη συνολική ερευνητική διαδικασία, η ποικιλία στα πλαίσια διεξαγωγής των ερευνών, καθώς και η μεγάλη διαφορετικότητα που παρατηρείται στους προσφυγικούς πληθυσμούς.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Α. Έρευνες κοινοτικών παρεμβάσεων με μουσικό κα χορευτικό περιεχόμενο

Οι έρευνες οι οποίες αξιοποιούν και τις δύο τέχνες, χορού και μουσικής, αποτελούν την πλειοψηφία. Παρόλα αυτά σε δύο από αυτές ο χορός δεν εμφανίζεται στον τίτλο, παρά μόνο στο περιεχόμενο των παρεμβάσεων ως μουσικό γεγονός.

Η Marsh (2012) πραγματοποίησε έρευνα πεδίου σε σχολείο της Αυστραλίας με στόχο να διερευνήσει την επίδραση της μουσικής και του χορού στην ευζωία ανήλικων προσφύγων και μεταναστών. Πρόκειται για μια μελέτη περίπτωσης, στην οποία συμμετείχαν έφηβοι μετανάστες και πρόσφυγες ηλικίας 12-18 ετών. Η παρέμβαση είχε διάρκεια επτά μηνών και οι συναντήσεις λάμβαναν χώρα τουλάχιστον μία φορά την εβδομάδα. Οργανώθηκαν μαθήματα μουσικής και χορού και συγκεκριμένα σύνολα ορχήστρας, χορωδίας και hip hop χορού, καθώς και ποικίλες δημιουργικές και συνεργατικές δράσεις, μεταξύ των άλλων και η οργάνωση παραστάσεων. Ως μέσα συλλογής δεδομένων χρησιμοποιήθηκαν η παρατήρηση, οι αναφορές των διαμεσολαβητών, καθώς και άτυπες ή ημιδομημένες ομαδικές συνεντεύξεις με τη μορφή ομάδων εστίασης. Σύμφωνα με τη

Marsh, το πρόγραμμα είχε θετική επίδραση στους συμμετέχοντες και συμμετέχουσες. Πιο συγκεκριμένα, συνέβαλε στην ενίσχυση της αίσθησης της επιτυχίας και του ανήκειν, καθώς και την παροχή ευκαιριών για ενσώματες μορφές επικοινωνίας, ομαλότερη διαδικασία επιπολιτισμού και συμπερίληψης.

Οι Storsve et al. (2012) οργάνωσαν ένα πρόγραμμα κοινοτικής μουσικής με στόχο την προαγωγή της υγείας και του πολιτισμού, το οποίο απευθύνθηκε σε προσφυγόπαιδα στο Λίβανο. Το πρόγραμμα πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με το νορβηγικό οργανισμό υγείας *NORWAC* και το *Norwegian Academy of Music* με συμμετέχοντες ανήλικους πρόσφυγες από την Παλαιστίνη, οι οποίοι φιλοξενούνταν σε δομή υποδοχής. Το πρόγραμμα ξεκίνησε το 2002 και το 2005 η υλοποίησή του απέκτησε σταθερότητα με εβδομαδιαία συχνότητα. Τις παρεμβάσεις ανέλαβαν ντόπιοι εκπαιδευτικοί σύμφωνα με τις υποδείξεις των νορβηγών συναδέλφων τους ως προς το ρεπερτόριο, τις πρακτικές και τις μεθόδους διδασκαλίας. Το περιεχόμενο των δράσεων περιείχε ομαδικές δράσεις ορχήστρας, μουσικής επιτέλεσης με μελωδικά και ρυθμικά κρουστά και παραδοσιακού παλαιστινιακού χορού. Ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στις αλληλοδιδασκτικές πρακτικές και μεθόδους. Στο άρθρο τους οι συγγραφείς συζητούν τη γενικότερη πορεία και επίδραση του προγράμματος. Ωστόσο, δεν χρησιμοποιούν κάποια συγκεκριμένη επιστημονική μέθοδο παρακολούθησης, αξιολόγησης ή εκτίμησης των αποτελεσμάτων του προγράμματος. Βέβαια, η διάρκεια του προγράμματος και η συστηματική και κριτική περιγραφή του παρέχουν αρκετές πληροφορίες. Όμως, η ρευστότητα του προσφυγικού πληθυσμού, την οποία οι συγγραφείς σημειώνουν, και κυρίως έλλειψη ερευνητικής μεθοδολογίας μπορούν να θέσουν υπό αμφισβήτηση τις πληροφορίες αυτές και τη γενικότερη συζήτηση. Σύμφωνα με τους μελετητές, το πρόγραμμα είχε θετική επίδραση στην ψυχική υγεία των συμμετεχόντων, καθώς παρείχε ευκαιρίες για συναισθήματα χαράς, επιτυχίας και αναγνώρισης. Παράλληλα, συνεισέφερε στην ανακατασκευή της ταυτότητας, την απόκτηση συναισθηματικής ευελιξίας, την ανάπτυξη της αυτό-έκφρασης, της αίσθησης ελέγχου, της αυτοπεποίθησης και της ικανότητας επίλυσης προβλημάτων. Αναφορά γίνεται επίσης στα μουσικά οφέλη, δηλαδή την ανάπτυξη γενικών και ειδικών μουσικών δεξιοτήτων και την κατάκτηση γνώσης.

Σε έρευνα που πραγματοποίησαν σε σχολείο πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης της Αυστραλίας, οι Marsh και Dieckmann (2017) εξέτασαν κατά πόσο τα μουσικά παιχνίδια και τα παιχνιδοτράγουδα ενδέχεται να συμβάλλουν στην κοινωνική ένταξη και συνοχή προσφύγων και νεοαφιχθέντων μεταναστών. Η έρευνα αποτέλεσε τμήμα μίας μελέτης πολλαπλών περιπτώσεων εθνογραφικού χαρακτήρα. Σε αυτή έλαβαν μέρος 619 παιδιά πρόσφυγες και πρόσφατα εγκαταστημένοι μετανάστες ηλικίας από έξι έως 12 ετών. Η συλλογή των δεδομένων βασίστηκε σε βιντεοσκοπήσεις, παρατήρηση και άτυπες συνεντεύξεις. Αντικείμενο παρατήρησης αποτέλεσαν σχολικά μαθήματα χορωδίας, ομαδικού τραγουδιού και χορού-κίνησης, πρόβες και παραστάσεις και επιπρόσθετα παιχνιδοτράγουδα από τις χώρες καταγωγής των μαθητών κατά το ελεύθερο παιχνίδι τους.

Τα αποτελέσματα κατηγοριοποιήθηκαν και αναλύθηκαν. Τα παιδιά εκδήλωσαν περιορισμένο ενδιαφέρον για χορωδιακές και δομημένες μουσικές δραστηριότητες, ενώ μεγάλο ενδιαφέρον έδειξαν για το μουσικό παιχνίδι και τα παιχνιδοτράγουδα. Φαίνεται πως η έλλειψη σημασιολογικού περιεχομένου των κειμένων τους, η απλότητα, η δυνατότητα εκμάθησης μέσω μίμησης, καθώς και το γεγονός ότι η κίνηση αποτελεί χαρακτηριστικό τους, διευκολύνει τη συμμετοχή και παρέχει

ευκαιρίες για άτυπο πολιτισμικό διάλογο και αποδοχή της διαφορετικότητας. Οι Marsh και Dieckmann φτάνουν στο συμπέρασμα πως η διεργασία του μουσικού παιχνιδιού και της επιτέλεσης των παιχνιδοτραγουδιών συμβάλλουν στην ενίσχυση της αισιοδοξίας και της αυτοπεποίθησης, ενώ παράλληλα βοηθούν στην επαναδιαπραγμάτευση της ταυτότητας μέσα από την απόκτηση νέων ταυτοτήτων. Για το λόγο αυτό, προτείνουν τη συμπερίληψη των παιχνιδοτραγουδιών στο επίσημο αναλυτικό πρόγραμμα με την ελπίδα ότι αυτό μπορεί να συμβάλλει στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής στο ευρύτερο σχολικό περιβάλλον.

Η Hundertmark (2019) διερευνά τους στόχους και τους λόγους συμμετοχής εφήβων προσφύγων σε μια μουσικοχορευτική ομάδα, η οποία ιδρύθηκε από νεαρούς ενήλικες με προσφυγικό υπόβαθρο στη Γερμανία. Για την εν λόγω μελέτη επιλέχθηκε μια ομάδα τραγουδιού και χορού, στην οποία συμμετείχαν Σύριοι πρόσφυγες κάτω των 24 ετών. Πρόκειται για μια μελέτη περίπτωσης που επιπρόσθετα μελετά κατά πόσο η επιτέλεση της μουσικής και του χορού μπορούν να συμβάλλουν στον επιπολιτισμό στη χώρα υποδοχής και στην κοινωνικό-πολιτισμική συμπερίληψη. Τα ερευνητικά δεδομένα προέκυψαν από έξι συμμετέχοντες από 14 έως 24 ετών, οι οποίοι δέχτηκαν να παραχωρήσουν ημιδομημένη συνέντευξη και από τη συμμετοχική παρατήρηση μιας παράστασης της ομάδας. Όλοι οι νεαροί Σύριοι ανέφεραν ότι η ομάδα αποτελεί πηγή ευχαρίστησης και ενδυνάμωσης. Οι ερευνητές καταλήγουν πως η μεταμορφωτική δύναμη της μουσικής διευκολύνει την κοινωνικοπολιτισμική ένταξη στη χώρα υποδοχής και τη διαπολιτισμική κατανόηση. Επίσης, σύμφωνα με τα συμπεράσματα της έρευνας, δημόσιες εκδηλώσεις όπως οι παραστάσεις, βοηθούν τους νεαρούς πρόσφυγες να κερδίσουν αναγνώριση ως νεαροί μουσικοί, γεγονός που τους διευκολύνει κατά τη διαδικασία μετεγκατάστασής τους. Οι ερευνητές παραδέχονται ότι τα ευρήματα μιας μελέτης περίπτωσης δεν γενικεύονται, αλλά αναδεικνύουν τη μεταμορφωτική δύναμη της μουσικής και την αξία της πολιτικής κίνησης ίδρυσης μιας μουσικοχορευτικής ομάδας για πρόσφυγες από ενήλικες με προσφυγικό παρελθόν σε μια χώρα σαν τη Γερμανία.

Μέσα από μία εθνογραφική έρευνα, οι Dhillon et al. (2020) επιχειρούν να αποτυπώσουν την εμπειρία προσφύγων που έλαβαν μέρος σε κοινοτικό πρόγραμμα χορού και μουσικής, κύκλου κρουστών (drumming circle) και άλλων ποικίλων καλλιτεχνικών δράσεων. Το πρόγραμμα έλαβε χώρα στον Καναδά και λειτούργησε ως μια λέσχη μετά το σχολικό ωράριο με καθημερινές τετράωρες συναντήσεις για οκτώ μήνες. Στις συναντήσεις συμμετείχαν 59 συνολικά νέοι και νέες, εκ των οποίων 17 ήταν πρόσφυγες 11-18 ετών από εννέα διαφορετικές χώρες. Η έρευνα, παίρνοντας ως δεδομένο ότι η κίνηση και φυσική δραστηριότητα είναι ένα πανανθρώπινο φαινόμενο, εξετάζει πόσο σημαντική μπορεί να είναι η ομαδική συμμετοχή σε αυτή μέσα από μια ευρεία γκάμα κινητικών - χορευτικών και μουσικών δραστηριοτήτων στον επιπολιτισμό των νεαρών προσφύγων και στην αποδοχή της διαφορετικότητας. Τα ερευνητικά δεδομένα συλλέχθηκαν κυρίως από παρατήρηση, εθνογραφικές συνεντεύξεις, συμμετοχική παρατήρηση και αφηγήσεις προσφύγων. Οι μελετητές τονίζουν πως προσπάθησαν να συλλέξουν τις αφηγήσεις των νεαρών προσφύγων στο νατουραλιστικό και ουσιαστικό περιβάλλον του κύκλου κρουστών. Επίσης, συμπεριέλαβαν τα καλλιτεχνικά αποτελέσματα των συναντήσεων στη διαδικασία ανάλυσης των ερευνητικών δεδομένων. Ακολούθησε επαγωγική ανάλυση με συνεχή σύγκριση, η οποία ανέδειξε τη σημασία της κίνησης ως εκφραστικού και διαπραγματευτικού μέσου, τη σημασία του κοινού ρυθμού και των καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων. Οι ερευνητές κάνουν ιδιαίτερη αναφορά στον

κύκλο κρουστών. Στη συγκεκριμένη δράση οι συμμετέχοντες/ουσες λειτουργούν ως ενεργοί χορευτές, χρησιμοποιώντας και τη φωνή τους. Έτσι, βρίσκουν ένα πεδίο έκφρασης. Φαίνεται πως η εμπειρία συμμετοχής σε κοινές κινητικές και ρυθμικές δραστηριότητες προσφέρει ευκαιρίες για έκφραση, αλληλεπίδραση και ψυχαγωγία. Παράλληλα, ενισχύει την αυτοαποτελεσματικότητα, την αυτοπεποίθηση και την αίσθηση του ανήκειν, βοηθά στον επιπολιτισμό των προσφύγων και στη συνειδητοποίηση της διατομεακής ταυτότητας (intersectional identity). Αυτό σημαίνει πως οι νεαροί πρόσφυγες κατανοούν ότι διαθέτουν πολλά και διασταυρούμενα χαρακτηριστικά ταυτότητας, όπως ενδεικτικά η εθνικότητα, η φυλή, το φύλο, η τάξη, η θρησκεία κ.α., γεγονός που διαμορφώνει τομείς ή υποεαυτούς με τους οποίους λειτουργεί κατά περίπτωση κάθε άτομο (Sarah et al., 2018). Η έρευνα διακρίνεται από πληρότητα και μεθοδικότητα. Βέβαια, υπόκειται στους περιορισμούς μιας μελέτης περίπτωσης και δεν αναφέρεται ιδιαίτερα στην εμπειρία των νέων που ανήκουν στη χώρα υποδοχής και συμμετείχαν στο πρόγραμμα.

Η Migliarini (2020), στην προσπάθειά της να διερευνήσει την επίδραση της μουσικής και του χορού στη διαμόρφωση της ταυτότητας προσφύγων με αναπηρία εφηβικής ηλικίας, οργάνωσε παρέμβαση μιας ημέρας, την οποία ονόμασε «I am Hip-Hop». Στην παρέμβαση αξιοποιήθηκε το Hip-Hop και Krip-Hop¹ ως ακτιβιστικές καλλιτεχνικές πρακτικές με ενταξιακό χαρακτήρα. Το περιεχόμενο της παρέμβασης αποτελούσαν από εργαστήρια breakdance, beat making, εξιστόρηση ιστοριών μέσα από στίχους (lyrical storytelling), open mic sessions² και τελική παράσταση. Η παρέμβαση έλαβε χώρα στην Ιταλία και σε αυτήν συμμετείχαν συνολικά 55 άτομα, εκ των οποίων 30 Ιταλοί έφηβοι, 20 έφηβοι πρόσφυγες ή μετανάστες στην πλειοψηφία τους διαγνωσμένοι με διαταραχή μετατραυματικού στρες (PTSD), διαταραχές συμπεριφοράς και μαθησιακές δυσκολίες. Συμμετείχαν επίσης και πέντε διαμεσολαβητές. Το μοντέλο έρευνας έχει στοιχεία έρευνας δράσης γιατί δίνει σε ερευνητές και διαμεσολαβητές το ρόλο του ερευνητή. Ο σχεδιασμός περιλάμβανε δύο μέρη: την προετοιμασία, σημαντικό μέρος της οποίας ήταν η παρατήρηση των κοινοτήτων στις οποίες στη συνέχεια απευθύνθηκε το κάλεσμα και μια ολόημερη δράση. Οι συμμετέχοντες είχαν ευκαιρίες για ελεύθερη σωματική έκφραση, μη λεκτική επικοινωνία, συζήτηση και προβληματισμό γύρω από την αξία της διαφορετικότητας και την hip-hop κουλτούρα. Τα δεδομένα προήλθαν από αναφορές συμμετοχικής παρατήρησης, βιντεοσκοπήσεις και εργαστήρια δημιουργικής γραφής, τα οποία αποτέλεσαν μέρος της δράσης. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της έρευνας είναι πως ασχολείται και με άτομα με αναπηρία. Η Migliarini καταλήγει πως τα Hip-Hop και Krip-Hop δύναται να δημιουργήσουν ένα ασφαλές περιβάλλον για ανταλλαγή εμπειριών, έκφραση της «φωνής» των συμμετεχόντων και συμπερίληψη, ενώ επίσης να εγείρουν κριτικά ερωτήματα για τις κοινωνικές ανισότητες στα σχολικά περιβάλλοντα. Όμως, το συμπέρασμα αυτό μπορεί να αξιοποιηθεί μάλλον μόνο ως μια σοβαρή ένδειξη. Η μονοήμερη διάρκεια της παρέμβασης και το περιεχόμενό της παραπέμπουν περισσότερο σε μια

¹ Το Krip-Hop είναι ένα καλλιτεχνικό κίνημα, μέσω του οποίου hip hop καλλιτέχνες με αναπηρίες μπορούν να επικοινωνήσουν με τα κοινωνικά δίκτυα. Αξιοποιεί τη μουσική hip hop ως μέσο έκφρασης για ανθρώπους με αναπηρία, προσφέροντάς τους ευκαιρίες να μοιραστούν τις εμπειρίες τους. https://en.wikipedia.org/wiki/Krip_Hop

² Το open mic (ή open mike) sessions αναφέρεται σε παραστάσεις που πραγματοποιούνται σε ένα χώρο εστίασης, όπου τα μέλη του κοινού μπορούν να εμφανιστούν σε σκηνή είτε είναι ερασιτέχνες είτε επαγγελματίες, συχνά για να προωθήσουν μια επερχόμενη παράσταση. Τα open mics εστιάζουν στις παραστατικές τέχνες, όπως κωμωδία (sketch ή stand-up), μουσική, ποίηση κ.α. https://en.wikipedia.org/wiki/Open_mic

ακτιβιστική ενέργεια που ταυτόχρονα μελετάται και αναλύεται. Το θέμα, βέβαια, είναι ενδιαφέρον, αλλά χρήζει περαιτέρω διερεύνησης προκειμένου να τοποθετηθούμε στην αξιοποίηση του Hip-Hop και Krip-Hop στην ευρύτερη εκπαίδευση, συμπερίληψη και επιπολιτισμό νεαρών προσφύγων με ή χωρίς αναπηρία.

Οι Nicolaou et al. (2023) διερεύνησαν την επίδραση μιας παρέμβασης σε κέντρο φιλοξενίας αιτούντων άσυλο στην Ολλανδία. Αξιοποιήθηκε η μέθοδος της έρευνας δράσης προκειμένου να διερευνηθεί μια πρακτική, η οποία βασίζεται στη διευκόλυνση της συμμετοχής σε μουσικές και χορευτικές δραστηριότητες με παιδιά πρόσφυγες που αιτούνται άσυλο. Η παρέμβαση ολοκληρώθηκε σε τέσσερις συναντήσεις διάρκειας 60 έως 120 λεπτών στο διάστημα ενός μήνα. Σε αυτές συμμετείχαν 11 παιδιά ηλικίας έξι-11 ετών με τόπο καταγωγής την Ερυθραία, το Ιράν, τη Ρωσία, τη Συρία και την Τουρκία. Το περιεχόμενο της παρέμβασης καταγράφεται συστηματικά και δίνει ιδιαίτερη σημασία σε δημιουργικές δραστηριότητες, όπως ο αυτοσχεδιασμός, η σύνθεση και η έκφραση. Η συλλογή δεδομένων έγινε μέσα από βιντεοσκοπήση, ηχογραφήσεις, ημερολόγιο ερευνητή και τους αναστοχαστικούς σχολιασμούς του καλλιτεχνικού διαμεσολαβητή μετά από κάθε συνάντηση και κατά τη διάρκεια παρακολούθησης των βιντεοσκοπήσεων. Τα ερευνητικά αποτελέσματα αναδεικνύουν τη σημασία της μη λεκτικής επικοινωνίας και των δημιουργικών δραστηριοτήτων στην εκπαίδευση και προσωπική ανάπτυξη των προσφυγόπαιδων. Τονίζεται, επίσης, ο καθοριστικός ρόλος του διαμεσολαβητή/τριας, καθώς και η ανάγκη ενός ευέλικτου μη γραμμικού σχεδιασμού των εργαστηρίων της παρέμβασης που να επιτρέπει τη συνδιαμόρφωση του περιεχομένου. Οι ερευνητές δίνουν με ολοκληρωμένο τρόπο ένα παράδειγμα παρέμβασης και τη θεωρητική του πλαισίωση και αυτό είναι θετικό. Ωστόσο, καταλήγουν στη λειτουργικότητα και τα θετικά αποτελέσματά του μέσα από μια έρευνα δράσης χρονικά περιορισμένης. Όπως και οι ίδιοι παραδέχονται, η διάρκεια του προγράμματος είναι μικρή και δε διευκολύνει τη οικοδόμηση διαπροσωπικής σχέσης μεταξύ διαμεσολαβητή-συμμετεχόντων, η οποία θα μπορούσε να ενισχύσει την περεταίρω ανάπτυξη μιας καλλιτεχνικής δημιουργικής συμπεριφοράς.

Β. Έρευνες παρεμβάσεων με μουσικό περιεχόμενο

Η έρευνα της G. Howell (2011) επικεντρώνεται στην αξιοποίηση της μουσικής ως μέσου προσωπικής και κοινωνικής ενδυνάμωσης στο πλαίσιο του μαθήματος μουσικής σε ένα σχολείο εκμάθησης της αγγλικής γλώσσας στην Αυστραλία. Αξιοποιεί δημιουργικές μουσικές διαδικασίες, ιδιαίτερα τη συνεργατική σύνθεση τραγουδιών και διερευνά τον τρόπο συμμετοχής σε αυτές, καθώς και τα οφέλη. Το μάθημα απευθύνεται σε νεοαφιχθέντες πρόσφυγες και μετανάστες μαθητές και μαθήτριες από διαφορετικές πολιτισμικές και γλωσσικές κοινότητες ηλικίας 8-14 ετών με διαφορετικό επίπεδο εξοικείωσης στη γλώσσα και στο νέο πολιτισμικό πλαίσιο. Ως μέσα συλλογής δεδομένων χρησιμοποιήθηκαν η παρατήρηση και η συνέντευξη με συνδρομή διερμηνέα σε τρεις μαθητές με καταγωγή από το Σουδάν, την Κίνα και την Ταϊλάνδη και μία εκπαιδευτική γενικής εκπαίδευσης. Όπως δείχνουν τα αποτελέσματα της έρευνας, τα μη λεκτικά μέσα μπορούν να διευκολύνουν τη συμμετοχή των παιδιών στη δημιουργική διαδικασία και να μειώσουν τη σύγχυση που δημιουργεί η έλλειψη κοινής γλώσσας ή πολιτισμικών αναφορών, χωρίς να αναιρείται πως όσο αυξάνεται η κατανόηση της γλώσσας τόσο αυξάνεται και η συμμετοχή στη δημιουργική διαδικασία. Η συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα πως η μουσική μπορεί να προσφέρει

ευκαιρίες αυτοεπιβεβαίωσης, συνεισφέροντας έτσι στην ενίσχυση της αυτοπεποίθησης και της ψυχικής ανθεκτικότητας των μαθητών, ενώ ταυτόχρονα μπορεί να λειτουργήσει ως γέφυρα σύνδεσης και επικοινωνίας για μαθητές με διαφορετικό πολιτισμικό κεφάλαιο. Η έρευνα τονίζει την εκπαιδευτική και κοινωνική αξία της μουσικής. Παρ' όλα αυτά, υπάρχουν κενά στην ερευνητική διαδικασία. Δεν αναφέρεται ο ακριβής αριθμός των συμμετεχόντων, η διάρκεια της παρέμβασης και η συχνότητα των συναντήσεων, γεγονός που σε συνδυασμό με την ελλιπή περιγραφή των ερευνητικών δεδομένων περιορίζουν τη σημαντικότητα των αποτελεσμάτων.

Η Broeske-Danielsen (2013) διερεύνησε τις εμπειρίες 16 φοιτητών από το Norwegian Academy of Music αναφορικά με την πρακτική τους άσκηση, κατά τη διάρκεια της οποίας εφάρμοσαν δωδεκάημερο πρόγραμμα κοινοτικής μουσικής σε πρόσφυγες 7-20 ετών που διέμεναν στο κέντρο υποδοχής Rashdie στο Λίβανο. Οι μουσικές δραστηριότητες περιλάμβαναν σύνολα μουσικών οργάνων, παιδική ορχήστρα, πρόβες μουσικής σε όλο και μεγαλύτερες ομάδες και συναυλίες στο κέντρο υποδοχής και σε τοπικά σχολεία. Τα δεδομένα συλλέχθηκαν μέσω ημερολογίων με περιεχόμενο τους προβληματισμούς και τους αναστοχασμούς των φοιτητών σχετικά με την εμπειρία της πρακτικής άσκησης. Τα ημερολόγια αποτέλεσαν τη μοναδική πηγή ερευνητικών δεδομένων και παραδόθηκαν εντός τριών εβδομάδων μετά την πρακτική άσκηση. Η ερευνήτρια δεν αναφέρει τον τρόπο οργάνωσης των εν λόγω ημερολογίων. Η ανάλυση του περιεχομένου τους παρέχει πληροφορίες σχετικά με την επίδραση της πρακτικής άσκησης στους φοιτητές/τριες και όχι στις ομάδες των προσφυγόπαιδων που συμμετείχαν σε αυτή. Καταδεικνύει τη μοναδικότητα που κάθε μελλοντικός εκπαιδευτικός επιλέγει τις στρατηγικές του/της. Παρουσιάζει τη μεγάλη ποικιλία προκαταλήψεων, επιχειρηματολογίας και τρόπου συνεργασίας που προκύπτει. Όπως συνήθως κάθε πρακτική άσκηση, έτσι και η συγκεκριμένη ήταν ωφέλιμη για το σύνολο των συμμετεχόντων και παρείχε στους φοιτητές εφόδια για εξέλιξη της προσωπικής και επαγγελματικής τους ταυτότητας. Η προς διερεύνηση πρακτική άσκηση παρουσιάζει ενδιαφέρον, γιατί υλοποιήθηκε σε ένα κέντρο υποδοχής προσφύγων στο Λίβανο. Παρ' όλα αυτά, ο περιορισμός της συλλογής δεδομένων μόνο από μια πηγή, καθώς και οι μη επαρκείς πληροφορίες για την οργάνωση του ημερολογίου των φοιτητών και τη μορφή και οργάνωση της πρακτικής άσκησης αφήνουν κενά. Το ερώτημα πώς ο συγκεκριμένος μαθητικός πληθυσμός συνεισέφερε επιπλέον στην επαγγελματική ανάπτυξη των μελλοντικών εκπαιδευτικών δεν απαντάται επαρκώς. Επίσης, δεν εξετάζεται, μάλλον από ερευνητική επιλογή, η επίδραση της άσκησης στα παιδιά πρόσφυγες.

Η μελέτη των Millar και Warwick (2019) διερευνά τη σχέση της μουσικής με την ευημερία νέων προσφύγων από το Ιράκ στο πλαίσιο μίας παρέμβασης που πραγματοποιήθηκε σε προσφυγικό καταυλισμό στη Βόρεια Ελλάδα. Η έρευνα επικεντρώθηκε στα παιδιά που ανήκαν στην ιδιαίτερη κοινωνικο-θρησκευτική ομάδα των Γιαζίντι ηλικίας 11-18 ετών. Συμμετείχαν 12 νέα άτομα, τα οποίοι παρακολούθησαν ατομικά μαθήματα κιθάρας και ομαδικά εργαστήρια τραγουδιού για διάστημα πέντε εβδομάδων. Παρόλα αυτά, οι ερευνητές δηλώνουν πως η παρατήρηση και οι συνεντεύξεις αφορούν σε έξι από αυτά (τρία αγόρια και τρία κορίτσια). Τα δεδομένα συλλέχθηκαν μέσω συμμετοχικής παρατήρησης και ημιδομημένων συνεντεύξεων και αναλύθηκαν ποιοτικά, με βάση τέσσερις βασικές θεματικές κατηγορίες: συναισθήματα, αυτοπροσδιορισμός, κοινωνική αλληλεπίδραση και αυτονομία. Τα ευρήματα της μελέτης υποδεικνύουν ότι οι μουσικές δραστηριότητες αποτελούν σημαντικές πρακτικές προαγωγής της υγείας, καθώς δημιουργούν υποστηρικτικά περιβάλλοντα, ενισχύουν την πολιτισμική ανταλλαγή, προάγουν τη συμμετοχική

μάθηση και κοινωνικοποίηση. Ακόμη, αναδεικνύουν τη θετική συμβολή της μουσικής στη συναισθηματική έκφραση, τη βελτίωση των κοινωνικών σχέσεων, την ανάπτυξη αυτογνωσίας και αίσθησης του ανήκειν, το θετικό αυτοπροσδιορισμό και την ενίσχυση της αυτονομίας των συμμετεχόντων. Η αξία της έρευνας εντοπίζεται στη μελέτη νέων από ένα πληθυσμό με ιδιαίτερα κοινωνικά, θρησκευτικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Παρόλα αυτά, είναι περιορισμένη λόγω του μικρού αριθμού του δείγματος. Συνολικά, η έρευνα υπογραμμίζει τη δυναμική της μουσικής ως μέσου προαγωγής της προσωπικής και κοινωνικής ευημερίας ευάλωτων κοινωνικά ομάδων, όπως οι πρόσφυγες, αναδεικνύοντας τις ευκαιρίες που παρέχει για αναδιαμόρφωση της ταυτότητας, διαπολιτισμικό διάλογο και αλληλεπίδραση.

Η Crawford (2020) διερευνά την επίδραση της μουσικής και των τεχνών στη μάθηση, την κοινωνική και προσωπική ανάπτυξη των μαθητών με προσφυγικό υπόβαθρο. Πρόκειται για μια μελέτη περίπτωσης που αποτελεί μέρος μιας εθνογραφικής μελέτης πολλαπλών περιπτώσεων. Η ερευνήτρια επέλεξε να παρουσιάσει τη συγκεκριμένη, καθώς σε αυτή είχε διάρκεια δέκα εβδομάδων και επιπρόσθετα εξασφάλισε τη διαθεσιμότητα των συμμετεχόντων (n=20) να παραχωρήσουν συνέντευξη. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε σχολείο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στην Αυστραλία και οι συμμετέχοντες/ουσες ήταν μαθητές και μαθήτριες με προσφυγικό υπόβαθρο μεταξύ 13 και 17 ετών. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η συλλογή δεδομένων προήλθε, όχι μόνο από συνεντεύξεις και αξιολογήσεις του εκπαιδευτικού μουσικής, αλλά και άλλων εκπαιδευτικών του σχολείου. Επίσης, τα δεδομένα παρατήρησης προήλθαν από παρατήρηση όχι μόνο μαθημάτων μουσικής, αλλά και άλλων αντικειμένων. Με αυτόν τον τρόπο, το εκπαιδευτικό πλαίσιο λαμβάνει χώρα στην ερευνητική διαδικασία με ένα συνολικό και όχι αποσπασματικό τρόπο, ενώ ιδιαίτερη σημασία δίνεται στην πολιτισμική ανταλλαγή. Τα αποτελέσματα της έρευνας αναδεικνύουν τη σημαντικότητα της μουσικής για τους πρόσφυγες στο σχολικό πλαίσιο. Επιπρόσθετα, καταδεικνύουν το ρόλο της στα κίνητρα για μάθηση, ευχάριστα συναισθήματα, βελτίωση της αυτοεικόνας μέσα από απόκτηση νέων κοινωνικο-συναισθηματικών και μουσικών δεξιοτήτων. Παράλληλα, σύμφωνα με την ερευνήτρια, η μουσική δημιουργεί ευκαιρίες για αλληλεπίδραση και διάλογο μεταξύ των μαθητών, με αποτέλεσμα την επαναδιαπραγμάτευση των παλαιών και νέων πολιτισμικών ταυτοτήτων και βοηθά στην ανάπτυξη κοινωνικής συνοχής.

Η Kenny (2018) διερευνά την επίδραση της μουσικής σε παιδιά πρόσφυγες που διέμεναν στο κρατικό κέντρο κοινοτικής στέγασης για αιτούντες άσυλο «Direct Provision» της Ιρλανδίας. Στο πλαίσιο της έρευνας πραγματοποιήθηκε δίμηνο πρόγραμμα μουσικών εργαστηρίων, στο οποίο συμμετείχαν 11 παιδιά αιτούντες άσυλο ηλικίας 7-12 ετών.. Το πρόγραμμα περιλάμβανε δραστηριότητες ακρόασης, μουσικής επιτέλεσης με κρουστά, φωνητικού αυτοσχεδιασμού, ομαδικού τραγουδιού και μουσικής σύνθεσης, καθώς επίσης και οργάνωση παραστάσεων. Η συλλογή των δεδομένων έγινε μέσα από βιντεοσκόπηση, παρατήρηση και συνεντεύξεις με τη μορφή ομάδων εστίασης και αναλύθηκαν με στόχευση σε τρεις άξονες, τους οποίους η ερευνήτρια επιλέγει βασισμένη στη μελέτη της βιβλιογραφίας. Αυτοί είναι η κοινότητα, η ταυτότητα και ο πολιτισμός. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι τα παιδιά πρόσφυγες βρίσκονται σε μια συνεχή πορεία επαναδιαπραγμάτευσης. Η πολυπλοκότητα του πολιτισμικού αποταμιεύματος που φέρουν, καθώς και των βιωμάτων τους, οδηγεί συχνά σε εσωτερικές συγκρούσεις. Η Kenny προτείνει τη μουσική πράξη και δημιουργία ως ένα εποικοδομητικό εργαλείο για τη βαθύτερη κατανόηση,

διαπραγμάτευση και αναδόμηση ταυτοτήτων, δημιουργώντας ευκαιρίες για αυτενέργεια και ανάπτυξη της αίσθησης του ελέγχου και του ανήκειν, ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και συμπερίληψης των συμμετεχόντων.

Οι Rosen και Shoenberger (2020) προσπαθούν να κατανοήσουν τον τρόπο με τον οποίο επιδρά η παρακολούθηση και η συμμετοχή σε μουσικές συναυλίες με πολυπολιτισμικό περιεχόμενο. Συγκεκριμένα, διερευνούν τον τρόπο που αυτές επηρεάζουν ποικίλες διαστάσεις της ζωής των παιδιών και τη σχολική κουλτούρα. Εστιάζουν δε στο κατά πόσον αυτό μπορεί να βοηθήσει παιδιά πρόσφυγες στη διαδικασία μετεγκατάστασής τους. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με τη συνεργασία ενός σχολείου της Πενσυλβάνια και ενός πανεπιστημιακού τμήματος, το οποίο οργάνωσε την ερευνητική ομάδα. Τα παιδιά του σχολείου προέρχονταν από 24 διαφορετικές χώρες και είχαν 15 διαφορετικές ομιλούμενες γλώσσες. Έξι συναυλίες πραγματοποιήθηκαν τόσο στο σχολείο όσο και στο πανεπιστήμιο κατά τη διάρκεια ενός έτους. Τα ερευνητικά δεδομένα προέρχονται από παρατήρηση, καταγραφή σημειώσεων και ημιδομημένες ατομικές ή ομαδικές συνεντεύξεις από 23 μαθητές και 11 μέλη του εκπαιδευτικού προσωπικού του σχολείου. Το πρόγραμμα φαίνεται να είχε κοινωνικο-συναισθηματικά οφέλη για τους μαθητές και θετική επίδραση στη σχολική κουλτούρα. Τονίζεται, επίσης, η θετική επίδραση από την επαφή σχολείου και πανεπιστημίου στη λειτουργία και των δύο φορέων. Η αδυναμία παραχώρησης ατομικών συνεντεύξεων λόγω σχολικού κανονισμού και ο περιορισμένος χρόνος σημειώνονται από τους συγγραφείς του άρθρου ως οι σημαντικότεροι περιορισμοί αυτής της έρευνας. Η συνεργασία διαφορετικών φορέων εκπαίδευσης και η συνολική αντιμετώπιση του σχολικού πλαισίου παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και ανοίγουν δρόμους για περαιτέρω και συστηματικότερη διερεύνηση.

Γ. Έρευνες με παρέμβαση βασισμένη στην κίνηση-χορό

Η έρευνα των Bleile et al. (2021) είχε ως στόχο την αξιολόγηση μιας παρέμβασης βασισμένης στην κίνηση, η οποία αναφέρεται ως *TeamUp*. Η παρέμβαση πραγματοποιήθηκε σε 15 κέντρα υποδοχής αιτούντων άσυλο στην Ολλανδία. Ξεκίνησε τον Σεπτέμβριο του 2018 και ολοκληρώθηκε τον Ιούλιο του 2019. Σε αυτήν συμμετείχαν 2183 παιδιά ηλικίας 6-17 ετών και 81 εμψυχωτές. Η έρευνα ακολούθησε μεικτή μεθοδολογία, αξιοποιώντας ποσοτικές και ποιοτικές μεθόδους. Η συλλογή δεδομένων βασίστηκε σε συστηματική παρατήρηση, ερωτηματολόγια και συνεντεύξεις. Το εργαλείο παρατήρησης δημιουργήθηκε για να αξιολογήσει την ποιότητα της παρέμβασης, λαμβάνοντας υπόψη και τις ενέργειες των διαμεσολαβητών. Η αξιολόγηση της παρέμβασης βασίστηκε σε ερωτηματολόγιο, το οποίο απαντήθηκε από τα παιδιά πριν και μετά από την παρέμβαση. Οι κλειστού τύπου ερωτήσεις πενταβάθμιας κλίμακας Likert διερευνούσαν τις δυνατότητες αλληλεπίδρασης σε μια πολυπολιτισμική και πολύγλωσση ομάδα, καθώς και τη δυνατότητα των συμμετεχόντων σε αυτή να διαχειρίζονται προκλήσεις και να ελέγχουν τη συμπεριφορά τους. Οι διαμεσολαβητές κλήθηκαν να απαντήσουν ερωτηματολόγιο 45 ερωτήσεων, εκ των οποίων οι 25 ήταν κλειστές με μορφή πενταβάθμιας κλίμακας Likert. Ακολούθησε η στατιστική ανάλυση των δεδομένων. Οι ανοιχτές ερωτήσεις προς τους διαμεσολαβητές, τις οποίες οι ερευνητές χαρακτηρίζουν ως συνέντευξη, αναλύθηκαν με το λογισμικό Nvivo. Τα αποτελέσματα δείχνουν πως συνολικά οι δραστηριότητες κίνησης είχαν θετικό αντίκτυπο στην ψυχοκοινωνική μάθηση, την αλληλεπίδραση με συνομηλίκους και τη γενικότερη

ευημερία των παιδιών συμμετεχόντων, ενώ οι μεγαλύτερες προκλήσεις αφορούσαν σε θέματα διαχείρισης ενέργειας και προβληματικής συμπεριφοράς τους. Οι ερευνητές δεν δίνουν στοιχεία για τον τρόπο στάθμισης των ερωτηματολογίων που χρησιμοποίησαν. Χαρακτηρίζουν δε ως εργαλεία τις λίστες παρακολούθησης, τις οποίες οι διαμεσολαβητές τηρούν λεπτομερώς και οι ερευνητές ποσοτικοποιούν στο τέλος των παρεμβάσεων. Ο αριθμός του δείγματος και η διάρκεια της παρέμβασης προσδίδουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην έρευνα. Οι μεικτές μεθοδολογίες έχουν, επίσης, μεγάλο ενδιαφέρον. Στη συγκεκριμένη έρευνα, όμως, παρατηρούνται κενά ως προς τον σχεδιασμό της ποσοτικής και της ποιοτικής προσέγγισης.

Η έρευνα των Dhillon και Ulmer (2021) επικεντρώθηκε στην αξιοποίηση του χορού και της δημιουργικής κίνησης για τη στήριξη νέων προσφύγων κατά τη διαδικασία προσαρμογής τους στο νέο περιβάλλον. Αναφέρεται ότι η παρέμβαση είχε εντατικό χαρακτήρα και ήταν πολυήμερη, χωρίς να δίνονται λεπτομέρειες. Στην έρευνα συμμετείχαν πρόσφυγες ηλικίας 13-18 ετών με καταγωγή από Αιθιοπία, Ιράκ, Σουδάν και Συρία και άλλες χώρες. Κύριος στόχος ήταν να εξεταστεί πώς οι νέοι πρόσφυγες μπορούν να εκφράσουν προσωπικές τους εμπειρίες και να αναπτύξουν μια αίσθηση πολιτισμικής σύνδεσης με τη νέα κοινότητα μέσω μιας σειράς δραστηριοτήτων οπτικής βιογραφίας. Το περιεχόμενο της παρέμβασης είναι πολυμεσικό και πρωτότυπο. Οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να φωτογραφίσουν στιγμές από την καθημερινότητά τους και να τις συνδέσουν με συναισθηματικές και πολιτισμικές αναμνήσεις. Στη συνέχεια, οι φωτογραφίες αυτές χρησιμοποιήθηκαν για τη δημιουργία ενός κόμικ, το οποίο ολοκληρωνόταν με την προσθήκη κίνησης και μουσικής και κατέληγε στη δημιουργία συλλογικής παράστασης χορού. Οι συγγραφείς καταλήγουν στο συμπέρασμα πως οι δραστηριότητες δημιουργικής κίνησης μπορούν να προσφέρουν ευκαιρίες για βαθύτερη κατανόηση της ταυτότητας και σύνδεση με την τοπική κοινότητα, ενώ ταυτόχρονα φαίνεται να ενισχύουν το αίσθημα του ανήκειν σε αυτήν. Η πολυμεσικότητα του περιεχομένου δίνει τη δυνατότητα μιας εις βάθος κατανόησης των εμπειριών των συμμετεχόντων και παρέχει ευέλικτο και προσαρμόσιμο μοντέλο δημιουργικής κίνησης, κατάλληλο για διαφορετικά περιβάλλοντα και ομάδες. Παρά την καινοτομία της παρέμβασης, το άρθρο δεν αναφέρει τον ακριβή αριθμό των συμμετεχόντων, τη διάρκεια της παρέμβασης και τη συχνότητα των συναντήσεων, γεγονός που περιορίζει τη δυνατότητα αξιολόγησης της έρευνας και της γενικευσιμότητας των ευρημάτων.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

A. Ως προς το περιεχόμενο των κοινοτικών προγραμμάτων

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η βιβλιογραφική αναζήτηση δείχνει ότι οι περισσότερες έρευνες έχουν μουσικοθεραπευτικό και χοροθεραπευτικό χαρακτήρα. Επίσης, αξιοποιούν τις τέχνες συνολικά και όχι ξεχωριστά. Διαπιστώνεται, επίσης, πως μόνο μία μελέτη αξιοποιεί αποκλειστικά την τέχνη του χορού (Dhillon & Ulmer, 2021), παρά το γεγονός ότι ο κοινοτικός χορός είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος (Amans, 2008). Ο χορός φαίνεται να λειτουργεί συμπληρωματικά σε ορισμένα προγράμματα μουσικής για ανήλικους πρόσφυγες ή να γίνεται κατανοητός ως μουσική παράμετρος (Marsh, 2012· Marsh & Dieckmann, 2017· Storsve et al., 2012) ή ως κίνηση και όχι ως τέχνη (Bleile et al., 2021· Nicolaou et al., 2023). Συγκεκριμένα, παρατηρείται ότι σε τρεις έρευνες (Marsh, 2012· Marsh &

Dieckmann, 2017· Storsve et al., 2012) οι παρεμβάσεις χαρακτηρίζονται από τους συγγραφείς ως καθαρά μουσικές, παρότι ο χορός και η κίνηση αποτελούν κομμάτι των δραστηριοτήτων και των παρουσιάσεων του προγράμματος. Στα προγράμματα που περιλαμβάνουν τόσο μουσικά όσο και χορευτικά-κινητικά στοιχεία, φαίνεται πως η μουσική και ο χορός-κίνηση αντιμετωπίζονται ως μία ενότητα. Αυτό μπορεί να δικαιολογηθεί, καθώς η συνύπαρξη του χορού και της μουσικής στην ανθρώπινη δραστηριότητα είναι απόλυτα φυσικό και πανανθρώπινο φαινόμενο.

Στις περισσότερες έρευνες δεν κατονομάζεται το είδος μουσικής και χορού που χρησιμοποιήθηκε. Παρόλα αυτά, σε πέντε προγράμματα αξιοποιήθηκε πολιτισμικό υλικό (τραγούδια, παιχνιδοτράγουδα, παραδοσιακοί χοροί) από τη χώρα καταγωγής των συμμετεχόντων (Crawford, 2020· Hundertmark, 2019· Marsh & Dieckmann, 2017· Rosen & Shoenberger, 2020· Storsve et al., 2012), ενώ σε ένα τραγούδι από το ιδιαίτερο κοινωνικο-θρησκευτικό υπόβαθρο των Γιαζίντι και τραγούδια σύγχρονου δυτικού πολιτισμού (Millar & Warwick, 2019). Επιπρόσθετα, σε δύο έρευνες χρησιμοποιήθηκαν είδη χορού με συγκεκριμένη τεχνική και ύφος (breakdance, hip hop) (Marsh, 2012· Migliarini, 2020), δύο την προσέγγιση του δημιουργικού χορού (Dhillon et al., 2020· Dhillon & Ulmer, 2021), ενώ σε δύο αξιοποιήθηκε ποικιλία μουσικών ειδών ανάλογα με τις προτιμήσεις των συμμετεχόντων (Dhillon et al., 2020· Nicolaou et al., 2023).

Διαπιστώθηκε πως επτά έρευνες αξιοποίησαν την οργάνωση μουσικών συνόλων χορωδίας και ομαδικού τραγουδιού (Crawford, 2020· Hundertmark, 2019· Kenny, 2018· Marsh, 2012· Marsh & Dieckmann, 2017· Millar & Warwick, 2019· Nicolaou et al., 2023), τέσσερις τη δημιουργία συνόλων ορχήστρας και μουσικής πράξης (Broske-Danielsen, 2013· Marsh, 2012· Rosen & Shoenberger, 2020· Storsve et al., 2012), έξι τη μουσική πράξη με κρουστά όργανα (Crawford, 2020· Dhillon et al., 2020· Kenny, 2018· Nicolaou et al., 2023· Rosen & Shoenberger, 2020· Storsve et al., 2012) και μία ατομικά μαθήματα οργάνου (Millar & Warwick, 2019). Επιπρόσθετα, τέσσερις έρευνες μελέτησαν δραστηριότητες που αφορούσαν τη μουσική σύνθεση (Crawford, 2020· Howell, 2011· Kenny, 2018· Nicolaou et al., 2023), μία στη σύνθεση beat (Migliarini, 2020), δύο στη συγγραφή στίχων (Howell, 2011· Migliarini, 2020), τρεις στην ενεργητική ακρόαση (Kenny, 2018· Migliarini, 2020· Rosen & Shoenberger, 2020), μία στη διασκευή τραγουδιών από τη χώρα καταγωγής (Hundertmark, 2019), δύο στο ρυθμικό και κινητικό αυτοσχεδιασμό (Dhillon et al., 2020· Nicolaou et al., 2023), δύο στο φωνητικό αυτοσχεδιασμό ή αυτοσχεδιασμό με ρίμες (Kenny, 2018· Migliarini, 2020) και μία στην οπτική βιογραφία με στοιχεία φωτογραφίας, κόμικ και μουσικής επένδυσης (Dhillon & Ulmer, 2021). Επισημαίνεται ότι τρεις έρευνες εστίασαν στη συνδιαμόρφωση του περιεχομένου με βάση τις προτιμήσεις των συμμετεχόντων μέσα από διαλογικές διαδικασίες και συνεχή ανατροφοδότηση (Crawford, 2020· Migliarini, 2020· Nicolaou et al., 2023). Υπογραμμίζεται επίσης ότι στις 12 από τις 15 μελέτες εμπεριέχεται οργάνωση παραστάσεων-συναυλιών (Broske-Danielsen, 2013· Crawford, 2020· Dhillon & Ulmer, 2021· Howell, 2011· Hundertmark, 2019· Kenny, 2018· Marsh, 2012· Storsve et al., 2012· Migliarini, 2020· Millar & Warwick, 2019· Nicolaou et al., 2023· Rosen & Shoenberger, 2020).

Στις περισσότερες περιπτώσεις δεν γίνεται λεπτομερής περιγραφή του περιεχομένου των κοινοτικών παρεμβάσεων και προγραμμάτων ως προς το είδος και τον τρόπο οργάνωσης των δράσεων. Σε ορισμένες έρευνες γίνεται γενική αναφορά στο περιεχόμενο, όσον αφορά μουσικές ή κινητικές-χορευτικές δράσεις που προωθούν το διαπολιτισμικό διάλογο, τη δημιουργικότητα, τη συνεργατικότητα, την ανθεκτικότητα, τη συναισθηματική αποφόρτιση και τη γενικότερη ευζωία των συμμετεχόντων και τίποτα περισσότερο (Bleile et al., 2021· Crawford, 2020· Marsh, 2012).

Επιπρόσθετα, φαίνεται πως οι περισσότερες τονίζουν τις δυνατότητας των εκφραστικών και δημιουργικών δράσεων.

Β. Ως προς τα οφέλη

Όπως διαπιστώνεται από την ανασκόπηση των ερευνών, τα προγράμματα μουσικής και χορού για ανήλικους πρόσφυγες φαίνεται να έχουν πολλαπλά οφέλη για την ευζωία των συμμετεχόντων. Στη συνέχεια παρουσιάζονται κατηγοριοποιημένα τα σημαντικότερα οφέλη που απαντήθηκαν στις επιλεγμένες έρευνες.

Κοινωνική συνοχή

Από τη μελέτη των προς ανασκόπηση ερευνών προκύπτει ότι οι τέχνες της μουσικής και του χορού μπορούν να ενδυναμώσουν την κοινωνική συνοχή και να ενισχύσουν τη συμπερίληψη και το αίσθημα του ανήκειν στην ομάδα (Crawford, 2020· Dhillon et al., 2020· Hundertmark, 2019· Kenny, 2018· Marsh, 2012· Marsh & Dieckmann, 2017· Millar & Warwick, 2019· Nicolaou et al., 2023· Rosen & Shoenberger, 2020· Storsve et al., 2010). Σε ορισμένες έρευνες γίνεται γενική αναφορά στη θετική συμβολή της μουσικής ως προς τη ενίσχυση των κοινωνικών σχέσεων και των συνδέσεων μεταξύ των συμμετεχόντων (Dhillon & Ulmer, 2021· Howell, 2011· Millar & Warwick, 2019).

Αυτό συνάδει με την άποψη πολλών άλλων ερευνητών, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι η μουσική και ο χορός αποτελούν κατεξοχήν κοινωνικές τέχνες, καθώς ενισχύουν την κοινωνική συνοχή επιτρέποντας ποικίλες μορφές κοινωνικής δραστηριότητας (Αγαλιανού & Αρώνη, 2015· Murray & Lamont, 2012· Small, 1996· Στάμου και συν., 2023· Στάμου & Λίτος, 2024). Η θέση αυτή ενισχύεται από τον Thomas Turino (2008), ο οποίος μιλά για την έννοια του κοινωνικού συγχρονισμού (social synchrony), επισημαίνοντας ότι το συγχρονισμένο τραγούδι ή κίνηση καλλιεργεί την αίσθηση της σύνδεσης και ευνοεί την ανάπτυξη της αίσθησης του ανήκειν. Τέλος, ο Nigel Osborne (2009), διαπιστώνει ότι η δυνατότητα μουσικού και κινητικού συγχρονισμού οδηγεί στη συνειδητοποίηση της από κοινού πράξης και των κοινών σημείων ανάμεσα στα μέλη μιας ομάδας, ενώ επίσης γεννά «τον ενθουσιασμό, την ικανοποίηση, την ασφάλεια, τη συντροφικότητα και τη συνοχή του παιχνιδιού και της ρυθμικής κίνησης μαζί με τον άλλον» (σελ. 344).

Μη λεκτική επικοινωνία

Τα αποτελέσματα των ερευνών δείχνουν πως η μουσική και ο χορός μπορούν να αξιοποιηθούν σε εκπαιδευτικά πλαίσια με ανήλικους πρόσφυγες ως μέσα μη λεκτικής επικοινωνίας και σύνδεσης με τον «Άλλον». Υπερβαίνοντας τους λεκτικούς περιορισμούς, προωθούν την ουσιαστική αλληλεπίδραση και ενισχύουν τη δυνατότητα ανάπτυξης σχέσεων εμπιστοσύνης και φιλίας. Η ενσώματη εμπειρία, η καλλιτεχνική δημιουργία στην ομάδα, η μουσική και χορευτική επιτέλεση διευκολύνει την επικοινωνία μεταξύ ανθρώπων με διαφορετικό γλωσσικό, εθνικό και πολιτισμικό υπόβαθρο (Bleile et al., 2021· Crawford, 2020· Dhillon et al., 2020· Howell, 2011· Hundertmark, 2019· Marsh, 2012· Marsh & Dieckmann, 2017· Nicolaou et al., 2023· Rosen & Shoenberger, 2020· Storsve et al., 2010· Τρούλου και συν., 2024). Επιπλέον, οι Nicolaou et al. (2023) υπογραμμίζουν τη σημασία της παραστατικής διδασκαλίας των διαμεσολαβητών μέσω χειρονομιών, οι οποίες υποκαθιστούν τις λεκτικές οδηγίες και υποστηρίζουν τα εν λόγω περιβάλλοντα μάθησης.

Αυτά τα ευρήματα ενισχύουν απόψεις και άλλων μελετητών. Κατά την Hoffmann Davis (2010), η «γλώσσα» των τεχνών προσφέρει στους ανθρώπους ένα εναλλακτικό ρεπερτόριο έκφρασης. Σύμφωνα με τους Ακογιούνογλου και συν., (2016), η φωνή και η ρυθμική κίνηση του σώματος αναδεικνύονται ως εναλλακτικά μέσα έκφρασης για τα παιδιά πρόσφυγες, όπου δεν υπάρχει δυνατότητα για κοινή γλώσσα επικοινωνίας. Πολλοί ερευνητές υποστηρίζουν ότι ο χορός και η μουσική, ως τέχνες που βιώνονται μέσω των αισθήσεων, μπορούν να λειτουργήσουν ευεργετικά στην περίπτωση των προσφύγων, παρέχοντας ευκαιρίες για εσωτερική επεξεργασία και εξωτερίκευση των προσωπικών βιωμάτων μέσω της καλλιτεχνικής έκφρασης (Agalianou, 2021· Bareka et al., 2019· Davis, 2010· Dieterich-Hartwell & Koch, 2017).

Ασφαλές περιβάλλον

Σύμφωνα με τα συμπεράσματα των υπό ανασκόπηση ερευνών, οι παρεμβάσεις κοινοτικής μουσικής και χορού φαίνεται να δημιουργούν ευκαιρίες για την ανάπτυξη ατμόσφαιρας χαράς, αποδοχής, ασφάλειας και οικειότητας (Crawford, 2020· Dhillon et al., 2020· Dhillon & Ulmer, 2021· Hundertmark, 2019· Marsh & Dieckmann, 2017· Migliarini, 2020· Millar & Warwick, 2019· Nicolaou et al., 2023· Rosen & Shoenberger, 2020· Storsve et al., 2010). Πολλοί ερευνητές τονίζουν τη σημασία της απλής και κατανοητής δομής στις δραστηριότητες, καθώς και την αξιοποίηση μουσικοκινητικών και χορευτικών παιχνιδιών, διότι έτσι εξασφαλίζεται ένα προσιτό περιβάλλον καλλιτεχνικής έκφρασης που επιτρέπει την ασφαλή και με επιτυχία συμμετοχή όλων των μελών (Ακογιούνογλου, 2019· Ακογιούνογλου και συν., 2016· Marsh & Dieckmann, 2017). Επιπλέον, δραστηριότητες που βασίζονται στη μίμηση μουσικών ή χορευτικών μοτίβων παρέχουν ευκαιρίες συμμετοχής στο σύνολο των συμμετεχόντων, ενώ το τραγούδι σε ταυτοφωνία (unisono) και η από κοινού κίνηση φαίνεται να ενισχύουν την ενεργή συμμετοχή (Nicolaou et al., 2023). Μέσα από τη δυνατότητα για καλλιτεχνική έκφραση δύναται να αναπτυχθεί ένας ασφαλής χώρος για συναισθηματική αποφόρτιση (Ακογιούνογλου και συν., 2016· Στάμου και συν., 2023· Τρούλου και συν., 2024).

Ο Lee Higgins (2012) υπογραμμίζει ότι η συμμετοχή σε κοινοτικά προγράμματα γίνεται σε ατμόσφαιρα καλωσορίσματος, ενώ καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει η φιλόξενη αλληλεπίδραση μεταξύ των μελών της ομάδας. Επιπρόσθετα, η Εύα Παυλίδου (2020) επισημαίνει πως η δημιουργία ενός υποστηρικτικού περιβάλλοντος αναδύεται από την άνευ όρων αποδοχή, αλλά και το περιεχόμενο των δράσεων (χωρίς οπτική επαφή, έκφραση μέσα από τον ήχο, ρυθμικός συντονισμός). Μέσα από τη μουσική και χορευτική πράξη, τα παιδιά μπορούν και οικειοποιούνται σταδιακά έναν άγνωστο ή και αφιλόξενο ως προς τις ανάγκες τους χώρο (Ακογιούνογλου, 2019), με αποτέλεσμα αυτός να μεταμορφώνεται από ένα απλό σημείο συνάντησης σε έναν νέο χώρο ασφάλειας, αποδοχής και αλλαγής (Higgins, 2012· Παυλίδου, 2020· Τρούλου και συν., 2024).

Διαπολιτισμικός διάλογος και αναδιαπραγμάτευση ταυτότητας

Σύμφωνα με τα ερευνητικά αποτελέσματα, η μουσική και ο χορός συνιστούν εν δυνάμει περιεχόμενα προγραμμάτων που εστιάζουν και ενισχύουν το διαπολιτισμικό διάλογο, την ομαλή διαδικασία επιπολιτισμού και ταυτόχρονα τη διατήρηση και προσαρμογή παραδοσιακών πολιτισμικών πρακτικών και ταυτοτήτων (Crawford, 2017· Crawford, 2020· Dhillon et al., 2020· Dhillon & Ulmer, 2021· Howell, 2011· Hundertmark, 2019· Kenny, 2018· Marsh, 2012· Marsh & Dieckmann, 2017· Millar & Warwick, 2019· Rosen & Shoenberger, 2020· Storsve et al., 2010). Σύμφωνα

με άλλους μελετητές, καλλιτεχνικά μέσα και μορφές μη λεκτικής επικοινωνίας παρέχουν στους πρόσφυγες δυνατότητες για αναστοχασμό και αναδιαμόρφωση της ατομικής και συλλογικής τους ταυτότητας, μέσα από την κατασκευή νέων νοημάτων και συνδέσεων που προσφέρει η ενσώματη εμπειρία (Agalianou, 2018· Dhillon et al., 2020· Dhillon & Ulmer, 2021· Singer et al., 2016). Ο Lee Higgins (2012) επισημαίνει ότι οι καλλιτεχνικές κοινοτικές παρεμβάσεις βρίσκονται στον αντίποδα πρακτικών εξομοίωσης και απόκτησης κοινής ταυτότητας και μπορούν να λειτουργήσουν ευεργετικά για την προσωπική και κοινωνική μεταμόρφωση, μέσα από την ανάδειξη και αποδοχή της διαφορετικότητας.

Διαμόρφωση και ενδυνάμωση της άποψης

Ο Higgins (2012) υποστηρίζει πως η αίσθηση ασφάλειας και ισότητας μεταξύ των μελών μιας ομάδας προκύπτει μέσα από τη δυνατότητα για έκφραση όλων των «φωνών» και τη διϋποκειμενική εμπειρία, κατά την οποία ο κάθε συμμετέχων «μοιράζεται τον κόσμο του ως δώρο» (σ. 165). Η θετική αυτή επίδραση σημειώνεται και σε ορισμένες υπό μελέτη έρευνες (Dhillon et al., 2020· Dhillon & Ulmer, 2021· Migliarini, 2020). Τα εργαστήρια μουσικής και χορού hip-hop (Migliarini, 2020), καθώς και η ενεργοποίηση του σώματος μέσω της δημιουργικής κίνησης (Dhillon et al., 2020· Dhillon & Ulmer, 2021) μπορούν να λειτουργήσουν θετικά ως προς την ισχυροποίηση της «φωνής» των προσφύγων. Η δημιουργική κίνηση και η οπτική βιογραφία μπορούν να δώσουν «φωνή» και να ενδυναμώσουν τα περιθωριοποιημένα σώματα, επιτρέποντας στους νέους να αναγνωρίσουν και να επανακαθορίσουν τη σωματική τους ταυτότητα και αξία μέσα στην κοινότητα (Dhillon & Ulmer, 2021). Μέσα από τη μη λεκτική καλλιτεχνική έκφραση, οι συμμετέχοντες έχουν τη δυνατότητα να προβάλλουν την προσωπική οπτική και να ακουστούν στο πλαίσιο της ομάδας (Ακογιούνογλου, 2019). Η διαδικασία αυτή διευκολύνεται, όταν το επίπεδο της μουσικής δυσκολίας επιτρέπει την ενεργή συμμετοχή όλων των συμμετεχόντων (Austin, 2002 στο Ακογιούνογλου, 2019).

Αίσθηση ελέγχου και αυτοπεποίθηση

Η ζωή των προσφύγων χαρακτηρίζεται από αστάθεια και παροδικότητα στο παρόν και το μέλλον, ενώ οι επίπονες εμπειρίες του παρελθόντος έχουν ως αποτέλεσμα οι πρόσφυγες να αισθάνονται αβοήθητοι και μετέωροι (Agalianou, 2021). Τα παιδιά και έφηβοι πρόσφυγες φέρουν την αίσθηση απώλειας ελέγχου της ίδιας τους της ζωής, καθώς αδυνατούν να πάρουν αποφάσεις καθοριστικές για τις βιοτικές τους συνθήκες (Agalianou, 2021· Ghandour, 2001). Η ανασκόπηση των ερευνών δείχνει ότι τα μουσικά και χορευτικά εργαστήρια με ανήλικους πρόσφυγες συμβάλλουν στην ανάπτυξη της ικανότητας αυτενέργειας, της αίσθησης του ελέγχου (Kenny, 2018· Millar & Warwick, 2019· Storsve et al., 2010), καθώς και της αυτοπεποίθησης (Dhillon et al., 2020· Howell, 2011· Hundertmark, 2019· Marsh & Dieckmann, 2017· Millar & Warwick, 2019· Storsve et al., 2012).

Αυτό συμβαίνει μέσα από ευκαιρίες για μουσικές επιλογές και ηγετικούς ρόλους που οι συμμετέχοντες αναλαμβάνουν κατά τη διάρκεια μουσικών δραστηριοτήτων (Kenny, 2018). Σε αυτή την κατεύθυνση, η Ολυμπία Αγαλιανού (2021) συμπληρώνει πως η αίσθηση του ελέγχου προσεγγίζεται μέσα από τη δημιουργική διαδικασία, η οποία βασίζεται σε απλά μουσικοκινητικά μοτίβα και τρόπους σύνδεσης. Καθώς τα παιδιά λαμβάνουν απλές μουσικές αποφάσεις, συνειδητοποιούν άμεσα τον αντίκτυπο αυτής της επιλογής μέσω των αισθήσεων και επανακτούν σταδιακά την ικανότητα λήψης αποφάσεων, ανταλλαγής και εξέλιξης μιας ιδέας (Agalianou, 2021).

Κίνητρα για μάθηση και σύνδεση σχολείου-κοινότητας

Ορισμένες υπό μελέτη έρευνες υποστηρίζουν ότι η μουσική και ο χορός μπορούν να συμβάλλουν στην ενεργή συμμετοχή των ανήλικων προσφύγων σε μαθησιακές διαδικασίες (Crawford, 2020· Millar & Warwick, 2019· Nicolaou et al., 2023· Rosen & Shoenberger, 2020· Storsve et al., 2010) ή/και να αποτελέσουν γέφυρα σύνδεσης ανάμεσα στο σχολικό και το κοινοτικό περιβάλλον (Dhillon et al., 2020· Dhillon & Ulmer, 2021). Οι Millar και Warwick (2019) επισημαίνουν ότι η μέθοδος της αλληλομάθειας μπορεί να ενισχύσει τη μαθησιακή διαδικασία, καθώς οι δεξιότητες αναπτύσσονται μέσω της αλληλεπίδρασης, με τους μαθητές να εμπλέκονται ενεργά χωρίς να συνειδητοποιούν ότι μαθαίνουν. Οι Dhillon και Ulmer (2021) επεκτείνουν αυτή την ιδέα, υπογραμμίζοντας ότι τα μοτίβα κίνησης προάγουν τον φυσικό γραμματισμό και σε συνδυασμό με την οπτική βιογραφία, επιτρέπουν στους νέους να δημιουργούν το δικό τους προσωπικό πρόγραμμα μάθησης, εκφράζοντας την αυθεντική τους ταυτότητα.

Επιπλέον, η ενασχόληση με τη μουσική μπορεί να ενισχύσει το αίσθημα προσωπικής ικανότητας και να καλλιεργήσει αισιοδοξία για το μέλλον, συμβάλλοντας ουσιαστικά στην ανάπτυξη των εκπαιδευτικών δυνατοτήτων των νέων προσφύγων (Millar & Warwick, 2019). Ειδικότερα, η ευχαρίστηση και η διαπροσωπική σύνδεση που απορρέει από τις μουσικές και κινητικές δραστηριότητες φαίνεται να προωθεί τη δημιουργία κινήτρων για μάθηση και να συνδέεται με τη συστηματικότερη σχολική φοίτηση των μαθητών προσφύγων (Crawford, 2017· 2020· Millar & Warwick, 2019· Nicolaou et al., 2023). Η βαθύτερη κατανόηση της γλώσσας μέσα από το τραγούδι συνεισφέρει στη συνολική ακαδημαϊκή απόδοση των προσφύγων μαθητών και στη διαμόρφωση θετικής στάσης απέναντι στο θεσμό του σχολείου (Crawford, 2017· 2020), ενώ η κατανόηση της ομιλούμενης γλώσσας συνδέεται άμεσα με την ενεργότερη συμμετοχή στην εκπαιδευτική διαδικασία (Howell, 2011). Παράλληλα, οι Rosen και Shoenberger (2020) τονίζουν ότι η έκθεση των μαθητών σε νέα μουσικά ακούσματα μπορεί να ενισχύσει την περιέργεια και την επιθυμία τους για περαιτέρω ενασχόληση με τη μουσική.

ΚΑΤΑΚΛΕΙΔΑ

Παρά τη διαπίστωση πως πραγματοποιούνται όλο και περισσότερα προγράμματα που αξιοποιούν τις κοινοτικές τέχνες, δεν φαίνεται να έχουν διερευνηθεί επαρκώς τα αποτελέσματά τους. Επιπρόσθετα, οι έρευνες που περιλαμβάνουν κοινοτική παρέμβαση με μουσικό και χορευτικό-κινητικό περιεχόμενο φαίνεται να είναι περιορισμένες και λιγότερες από εκείνες που η κατεύθυνση των παρεμβάσεων αφορά το πεδίο της θεραπείας μέσω των τεχνών. Διαπιστώνεται, επίσης, έλλειψη μελετών που διερευνούν εστιασμένα την επίδραση του χορού σε κοινοτικά πλαίσια ή μελετούν τις επιδράσεις του συγκριτικά με αμιγώς μουσικές ή συνδυαστικές (μουσικοχορευτικές) παρεμβάσεις. Ο χορός σπάνια αξιοποιείται ως κύρια μορφή τέχνης σε κοινοτικά προγράμματα, ενώ πιο συχνά απαντάται ως συμπληρωματικό συστατικό στις εκδηλώσεις προς το ευρύτερο κοινό (Poynor & Simmonds, 1997) ή συνδυαστικά με μουσικά ή άλλα καλλιτεχνικά κοινοτικά προγράμματα. Αναφορικά με το περιεχόμενο των προγραμμάτων που μελετώνται στο πλαίσιο των ερευνών της παρούσας βιβλιογραφικής ανασκόπησης, επιβεβαιώνεται η ποικιλία ως προς το είδος δραστηριοτήτων και είδος μουσικής ή χορού που αξιοποιείται στο πλαίσιο τους,

ενώ σε αρκετές περιπτώσεις εντοπίζεται μόνο γενική περιγραφή του περιεχομένου με βάση τη στοχοθεσία της κάθε μελέτης.

Μια άλλη παρατήρηση αφορά στις μεθόδους που χρησιμοποιούν οι έρευνες. Είναι φανερό η σχεδόν απόλυτη επικράτηση μελετών ποιοτικού χαρακτήρα και η απουσία ερευνών ποσοτικού ή μεικτού χαρακτήρα, που θα μπορούσαν να προσφέρουν περαιτέρω υποστήριξη στα έως τώρα ευρήματα. Διαπιστώνεται, επίσης, ότι η πλειοψηφία των ερευνών εστιάζουν σε προγράμματα και παρεμβάσεις μικρής διάρκειας και ότι το δείγμα συμμετεχόντων είναι μικρό. Σπάνια δε απευθύνονται σε ανήλικους και ειδικότερα σε παιδιά πρόσφυγες. Αυτές οι διαπιστώσεις και κυρίως οι ερευνητικοί περιορισμοί, σε συνδυασμό με τον μικρό αριθμό των εντοπισμένων ερευνών, έχει αντίκτυπο στη σημαντικότητα των αποτελεσμάτων της παρούσας έρευνας. Πρόκειται, λοιπόν, για ενδεικτικά αποτελέσματα, τα οποία βασίζονται μόνο σε 15 έρευνες στις οποίες εντοπίζονται ερευνητικοί περιορισμοί.

Χρειάζεται, λοιπόν, η διενέργεια περισσότερων μελετών, οι οποίες να αφορούν παρεμβάσεις μεγαλύτερης διάρκειας και να μελετούν μεγαλύτερα δείγματα. Ιδιαίτερη βαρύτητα πρέπει να δοθεί και στον ερευνητικό σχεδιασμό. Η αναλυτική παρουσίαση της μεθοδολογίας, η επιμέλεια θεμάτων αξιοπιστίας και εγκυρότητας εργαλείων και μεθόδων, καθώς και ποσοτικού χαρακτήρα μετρήσεις σε συνδυασμό με ποιοτικές προσεγγίσεις φαίνεται να είναι απαραίτητες. Με αυτόν τον τρόπο, θα επιτευχθεί μια εκτενέστερη και βαθύτερη μελέτη των επιδράσεων μουσικής και χορού σε κοινοτικά προγράμματα για ανήλικους πρόσφυγες και σε μεγαλύτερη γενίκευση των σχετικών ευρημάτων. Επιπλέον, θα προκύψουν περισσότερα ευρήματα ικανά να συμβουλευσουν την οργάνωση και λειτουργία τέτοιων προγραμμάτων, γεφυρώνοντας έτσι την έρευνα με την πράξη και προάγοντας το πεδίο των κοινοτικών προγραμμάτων για ανήλικους πρόσφυγες. Θα ήταν επίσης βοηθητικό η έρευνα να ασχοληθεί και με το προφίλ διαμεσολαβητών τέτοιων παρεμβάσεων (Στάμου και συν., 2023).

Επίσης, θα ήταν πολύ χρήσιμο η κάθε μελέτη να συνδέεται με την γενικότερη πολιτική και κοινωνική κατάσταση της χώρας στην οποία διενεργείται ή την διενεργεί. Βέβαια, η αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος σε επίπεδο πολιτικής, αφενός ποικίλει από χώρα σε χώρα, αφετέρου είναι δυναμική και για αυτό υπόκειται σε συνεχείς αλλαγές, μικρότερες ή μεγαλύτερες. Ο σχεδιασμός παρεμβάσεων, η διερεύνησή τους και η αποτίμηση των αποτελεσμάτων συνδέεται με το πολιτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό εκάστοτε πλαίσιο. Στην περίπτωση της παρούσας ανασκόπησης δεν θα ήταν δυνατό να επιχειρηθεί μια τέτοια σύνδεση για κάθε έρευνα ξεχωριστά, δεδομένης της γεωγραφικής διασποράς των ερευνών και αυτό αποτελεί έναν περιορισμό. Σύμφωνα με τα παραπάνω, αναδύεται η ανάγκη για εκτενέστερη σχετική έρευνα με στόχο τη βαθύτερη κατανόηση του τρόπου παιδαγωγικής και καλλιτεχνικής λειτουργίας των κοινοτικών προγραμμάτων μουσικής ή/και χορού και τη συνεισφορά στον προβληματισμό και την επιστημονική συζήτηση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Agalianou, O. (2018). Working in refugee accommodation centers: Orff-Schulwerk as means of social cohesion. *Orff-Schulwerk Heute*, 99, 44-46.
- Αγαλιανού, Ο. (2021). *Η μουσικοκινητική αγωγή Orff ως αφετηρία και προορισμός*. Fagotto.

- Agalianou, O. (2021). Working in hosting facilities: Dance and music as means of social cohesion. In *The Healing Power of Art. International Art Designed Conference, Performance & Exhibition*, 14 April 2021 (pp. 30-34). Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi.
- Αγαλιανού, Ο., & Αρώνης, Α. (2015). Η φυσική αγωγή ως μέσο κοινωνικής συνοχής. *Πρακτικά 2ου Συνεδρίου Νέος Παιδαγωγός* (σσ. 2343-2350). Νέος Παιδαγωγός.
- Ακογιούνoglou, Μ., Παϊδά, Σ., Αρμενάκη, Δ., Κασαπίδου, Μ., & Σαρρηκώστας, Κ. (2016). Τρόποι προσέγγισης και επικοινωνίας με τα παιδιά πρόσφυγες. *Μάθε για το Παιδί*, 4, 34-39. <http://mathegiatopaidi.blogspot.gr/2017/01/blog-post.html>
- Ακογιούνoglou, Μ. (2019). Ο «Κύκλος της Μουσικής» με παιδιά πρόσφυγες στη Χίο: Περιγραφή και απολογισμός δράσεων τριών ετών Στο Θ. Ράπτης & Δ. Κόνιαρη (Επιμ.), *Μουσική εκπαίδευση και κοινωνία: Νέες προκλήσεις, νέοι προσανατολισμοί. Πρακτικά 8ου Συνεδρίου της Ε.Ε.Μ.Ε.* (σσ. 94-101). Ε.Ε.Μ.Ε.
- Amans, D. (Ed.). (2008). *An introduction to community dance practice*. Palgrave Macmillan.
- Bareka, T., Panhofer, H., & Rodriguez Cigaran, S. (2019). Refugee children and body politics. The embodied political self and dance movement therapy. *Body, Movement and Dance in Psychotherapy*, 14(2), 80-94. <https://doi.org/10.1080/17432979.2019.1614668>
- Braun, V., & Clarke, V. (2013). Successful qualitative research: A practical guide for beginners. ResearchGate. https://www.researchgate.net/publication/256089360_Successful_Qualitative_Research_A_Practical_Guide_for_Beginners
- Bleile, A. C., Koppenol-Gonzalez, G. V., Verreault, K., Abeling, K., Hofman, E., Vriend, W., & Jordans, M. J. (2021). Process evaluation of TeamUp: a movement-based psychosocial intervention for refugee children in the Netherlands. *International journal of mental health systems*, 15(1), 1-16. <https://doi.org/10.1186/s13033-021-00450-6>
- Brinson, P. (2004). *Dance as education: towards a national dance culture*. Routledge.
- Broske-Danielsen, B. A. (2013). Community music activity in a refugee camp—student music teachers' practicum experiences. *Music Education Research*, 15(3), 304-316. <https://doi.org/10.1080/14613808.2013.781145>
- Buck, R., & Snook, B. (2018). Values and principles shaping community dance. In R. Buck & B. Snook (Eds.), *Dance, access and inclusion. Perspectives on dance, young people and change* (pp. 37-44). Routledge.
- Chan, J., To, H.-P., & Chan, E. (2006). Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research. *Social Indicators Research*, 75(2), 273-302. <http://doi.org/10.1007/s11205-005-2118-1>
- Community Music Activity Commission (CMA). (n.d.). International Society for Music Education. <https://www.isme.org/our-work/commissions/community-music-activity-commission-cma>
- Crawford, R. (2017). Creating unity through celebrating diversity: A case study that explores the impact of music education on refugee background students. *International Journal of Music Education*, 35(3), 343-356. <https://doi.org/10.1177/0255761416659511>
- Crawford, R. (2020). Socially inclusive practices in the music classroom: The impact of music education used as a vehicle to engage refugee background students. *Research Studies in Music Education*, 42(2), 248-269. <https://doi.org/10.1177/1321103X19843001>
- Davis, K. M. (2010). Music and the expressive arts with children experiencing trauma. *Journal of Creativity in Mental Health*, 5(2), 125-133.
- Dieterich-Hartwell, R., & Koch, S. C. (2017). Creative arts therapies as temporary home for refugees: Insights from literature and practice. *Behavioral Sciences*, 7(4), 69. <https://doi.org/10.3390/bs7040069>
- Dhillon, K. K., Centeo, E. E., & Dillon, S. (2020). Drumming and dancing: creative movement for Convention refugee youth in a physical activity space. *Sport, Education and Society*, 25(3), 318-331. <https://doi.org/10.1080/13573322.2019.1589444>
- Dhillon, K. K., & Ulmer, J. B. (2022). Everyday dance narratives: visual biography and creative movement pedagogies with refugee youth. *Journal of Dance Education*, 22(3), 206-210. <https://doi.org/10.1080/15290824.2021.1912350>
- Dykema, P. W. (1916). The spread of the community music idea. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 67(1), 218-223. <https://doi.org/10.1177/000271621606700129>
- European Union Agency for Asylum. (2022). *Asylum Report 2022*. Publications Office of the European Union. https://euaa.europa.eu/sites/default/files/publications/2022-06/2022_Asylum_Report_EN.pdf
- Ghandour, N. (2001). Meeting the needs of Palestinian refugees in Lebanon. In N. Aruri (Ed.), *Palestinian refugees: The right of return* (pp. 152-162). Pluto Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt18fs9x9.14>
- Green, J. (2000). Power, service, and reflexivity in a community dance project. *Research in Dance Education*, 1(1), 53-67. <https://doi.org/10.1080/14647890050006587>
- Harris, D. A. (2009). The paradox of expressing speechless terror: Ritual liminality in the creative arts therapies' treatment of posttraumatic distress. *The Arts in Psychotherapy*, 36(2), 94-104. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2009.01.006>
- Higgins, L. (2012). *Community music: In theory and in practice*. Oxford University Press.
- Hoffman Davis, J. (2010). Learning from examples of civic responsibility: What community-based art centers teach us about arts education. *Journal of Aesthetic Education*, 44(3), 82-95. <https://doi.org/10.5406/jaesteduc.44.3.0082>
- Howell, G. (2011). Do they know they're composing?: Music making and understanding among newly arrived immigrant and refugee children. *International Journal of Community Music*, 4(1), 47-58. https://doi.org/10.1386/ijcm.4.1.47_1
- Hsieh, H. F., & Shannon, S. E. (2005). Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative health research*, 15(9), 1277-1288. <https://doi.org/10.1177/1049732305276687>
- Hundertmark, L. (2018). Music and Transition: Understanding Young Refugees Developing Music and Dance Groups in Germany. In H. Chen, A. D. Villiers & A. Kertz-Welzel (Eds.), *Commission on Music Policy: Culture, Education, and Media* (pp. 115-122). ISME.
- Kenny, A. (2018). Voice of Ireland? Children and music within asylum seeker accommodation. *Research Studies in Music Education*, 40(2), 211-225. <https://doi.org/10.1177/1321103X18794197>
- Koopman, C. (2007). Community music as music education: On the educational potential of community music. *International Journal of Music Education*, 25(2), 151-163. <https://doi.org/10.1177/0255761407079951>
- Kornblum, R., & Halsten, R. L. (2006). In-school dance/movement therapy for traumatized children. In S. Brooke (Ed.), *Creative arts therapies manual: A guide to the history, theoretical approaches, assessment, and work with special populations of art, play, dance, music, drama, and poetry therapies* (pp. 144-155). Charles C. Thomas.
- Kunz, E. F. (1981). Part II: The analytic framework: Exile and resettlement: Refugee theory. *International migration review*, 15(1-2), 42-51. <https://doi.org/10.2307/2545323>
- Malchiodi, C. A. (Ed.). (2011). *Handbook of art therapy*. Guilford Press.

- Marsh, K. (2012). "The beat will make you be courage": The role of a secondary school music program in supporting young refugees and newly arrived immigrants in Australia. *Research Studies in Music Education*, 34(2), 93-111. <https://doi.org/10.1177/1321103X12466138>
- Marsh, K., & Dieckmann, S. (2017). Contributions of playground singing games to the social inclusion of refugee and newly arrived immigrant children in Australia. *Education* 3-13, 45(6), 710-719. <https://doi.org/10.1080/03004279.2017.1347128>
- Meyer DeMott, M. A., Jakobsen, M., Wentzel-Larsen, T., & Heir, T. (2017). A controlled early group intervention study for unaccompanied minors: Can Expressive Arts alleviate symptoms of trauma and enhance life satisfaction? *Scandinavian journal of psychology*, 58(6), 510-518. <https://doi.org/10.1111/sjop.12395>
- Migliarini, V. (2020, August). Inclusive education for disabled refugee children: a (re) conceptualization through Krip-Hop. *The Educational Forum*, 84(4), 309-324. <https://doi.org/10.1080/00131725.2020.1798703>
- Millar, O., & Warwick, I. (2019). Music and refugees' wellbeing in contexts of protracted displacement. *Health Education Journal*, 78(1), 67-80. <https://doi.org/10.1177/0017896918785991>
- Murray, M., & Lamont, A. (2012). Community music and social/health psychology: Linking theoretical and practical concerns. In R. MacDonald, G. Kreutz & L. Mitchell (Eds.), *Music, health & wellbeing* (pp. 76-86). Oxford University Press.
- Nicolaou, G., Nijs, L., & Van Petegem, P. (2023). Moving in musicking: the evolving pedagogical practice of the artist-facilitator within asylum seeker centers. *Frontiers in Psychology*, 14, 1177355. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1177355>
- Papadopoulos, R. K. (2007). Refugees, trauma and adversity-activated development. *European Journal of Psychotherapy and Counselling*, 9(3), 301-312. <https://doi.org/10.1080/13642530701496930>
- Παυλίδου, Ι. (2020). *Μεταμορφώνοντας χώρους μουσικής εκπαίδευσης μέσα από σωματοποιημένες διακαλλιτεχνικές πρακτικές σε ευάλωτες κοινότητες*. [Διδακτορική διατριβή, ΙΚΕΕ, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ)]. 10.2622/heal.auth.ir.319986
- Poynor, H., & Simmonds, J. (Eds.). (1997). *Dancers and communities: A collection of writings and dance as a community art*. Australian Dance Council/Ausdance NSW Incorporated.
- Osborne, N. (2009). Music for children in zones of conflict and post-conflict: A psychobiological approach. In S. Malloch & C. Trevarthen (Eds.), *Communicative musicality: Exploring the basis of human companionship* (pp. 331-356). Oxford University Press.
- Quinlan, R., Schweitzer, R. D., Khawaja, N., & Griffin, J. (2016). Evaluation of a school-based creative arts therapy program for adolescents from refugee backgrounds. *The Arts in Psychotherapy*, 47(5), 72-78. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2015.09.006>
- Rodriguez, S. L., & Lehman, K. (2017). Developing the next generation of diverse computer scientists: the need for enhanced, intersectional computing identity theory. *Computer Science Education*, 27(3-4), 229-247. <https://doi.org/10.1080/08993408.2018.1457899>
- Rogers, C. (1970). Toward a theory of creativity. In P. Vernon (Ed.), *Creativity: Selected readings* (pp. 137-151). Harmondsworth: Penguin Books
- Rosen, N. L., & Shoenberger, N. A. (2020). Fostering acculturation by embracing music: A case study of refugee youth. *Journal of Arts and Humanities*, 9(3), 44-56. <https://doi.org/10.18533/journal.v9i3.1849>
- Rousseau, C., Drapeau, A., Lacroix, L., Bagilishya, D., & Heusch, N. (2005). Evaluation of a classroom program of creative expression workshops for refugee and immigrant children. *Journal of child psychology and psychiatry*, 46(2), 180-185. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2004.00344.x>
- Schiefer, D., & Van der Noll, J. (2017). The essentials of social cohesion: A literature review. *Social Indicators Research*, 132, 579-603. <https://doi.org/10.1007/s11205-016-1314-5>
- Singer, A., Skorc, B., & Ognjenovic, V. (2016). Voices within intercultural arts psychotherapy research and practice: An ethnographic approach. In Intercultural Arts Therapies Research. In D. Dokter & De Zárate M. H. (Eds.), *Intercultural arts therapies research: Issues and methodologies* (pp. 133-151). Routledge. <http://dx.doi.org/10.4324/9781315726441-8>
- Small, C. (1996). *Music, society, education*. Wesleyan University Press.
- Στάμου, Λ., Βαρβαρίγου, Μ., Αγαλιανού, Ο., & Τρούλου, Ρ. (2023). Κοινωνική μουσική και κοινοτικοί μουσικοί: Η νέα εποχή, οι νέες ανάγκες, οι νέοι ρόλοι. Στο Θ. Ράπτης & Ε. Περράκη (Επιμ.), *Η μουσική εκπαίδευση σε έναν κόσμο που αλλάζει: Ταυτότητες, αξίες, εμπειρίες του 9ου Συνεδρίου της Ε.Ε.Μ.Ε.* (σσ. 497-511). Ε.Ε.Μ.Ε.
- Στάμου, Λ., Ζιώγα, Δ., & Στάμου, Β. (2018). Κοινοτικά μουσικά προγράμματα και κοινωνική ενσωμάτωση. Στο Λ. Στάμου & Β. Στάμου (Επιμ.), *Εγχειρίδιο Καλών Πρακτικών: Η μουσική στη δημιουργική απεξάρτηση και επανένταξη* (σσ. 75-94). Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.
- Στάμου, Λ., & Λίτος, Ι. (2024). Η κοινωνική μουσική ως μέσο δημιουργίας νέων μορφών κοινότητων: Βασικές αρχές και παραδείγματα από τη διεθνή κοινότητα. *Πρακτικά του 5ου Πανελληνίου Συνεδρίου Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης*, 3 (σσ. 85-93). Πανεπιστήμιο Πατρών.
- Storsve, V., Westbye, I. A., & Ruud, E. (2012). Hope and recognition: A music project among youth in a Palestinian refugee camp. *Voices: A World Forum for Music Therapy*, 10(1), 69-88. <https://doi.org/10.15845/voices.v10i1.158>
- Τρούλου, Ρ., Λίτος Γ., & Στάμου, Λ. (2024). «Επειδή τα παιδιά δεν νιώθουν ασφαλή»: Η σύμπραξη των κοινοτικών τεχνών και της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στον αναγκαίο μετασχηματισμό της σχολικής πραγματικότητας. *Πρακτικά του 5ου Πανελληνίου Συνεδρίου Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης*. 5(173 – 180). Πανεπιστήμιο Πατρών.
- Turino, T. (2008). *Music as social life: The politics of participation*. University of Chicago Press.
- Ugurlu, N., Akca, L., & Acarturk, C. (2016). An art therapy intervention for symptoms of post-traumatic stress, depression, and anxiety among Syrian refugee children. *Vulnerable Children and Youth Studies*, 11(2), 89-102. <https://doi.org/10.1080/17450128.2016.1181288>
- Unicef. (2023, June). *Child displacement*. Child Displacement and Refugees - UNICEF DATA
- van Westrhenen, N., & Fritz, E. (2014). Creative arts therapy as treatment for child trauma: An overview. *The Arts in Psychotherapy*, 41(5), 527-534. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2014.10.004>
- Unicef. (n.d.). *Convention on the Rights of the Child. For every child, every right*. www.unicef.org/child-rights-convention
- United Nations High Commissioner for Refugees, UNHCR. (2022, June). *Global trends: Forced displacement in 2022*. <https://www.unhcr.org/global-trends-report-2022>

United Nations High Commissioner for Refugees, UNHCR. (2023, October). *Mid-year trends 2023*.

<https://www.unhcr.org/sites/default/files/2023-10/Mid-year-trends-2023.pdf>

Veblen, K. (2008). The many ways of community music. *International Journal of Community Music*, 1(1), 5–21.

https://doi.org/10.1386/ijcm.1.1.5_1

Webster, M. (1999). Looking for a brand new beat: Making the case for community arts. In G. Buglass & Webster M. (Eds.), *Finding voices, making choices: Creativity for social change*. Educational Heretics. <https://jubileeartsarchive.com/wp-content/uploads/2015/03/Mark-Webster.pdf>

English abstract | Αγγλική περίληψη

Community music and/or dance programmes and interventions for refugee minors: A literature review

Nafsika Theodoridou | Olympia Agalianou | Lelouda (Lida) Stamou

ABSTRACT

The recognition of the arts' role in enhancing social well-being has led to the development of art-based practices that target vulnerable social groups. Today, community arts constitute a distinct field of artistic practice and scientific research that aims to manage social problems and strengthen social cohesion. The refugee issue is timeless and particularly topical in recent years. Refugee children face many difficulties during their acculturation process, such as access to public goods and services, destabilization, emotional challenges, identity issues, social discrimination, and marginalisation. The present research aims to study music and dance practices that are used in programmes aimed at refugee minors in terms of their content and effectiveness. A descriptive review of research on community music and/or dance programmes targeting to refugee minors was conducted to achieve this aim. According to the results, the content diversity is extensive, focusing on music, while dance seems to be used mainly as a complementary activity in community music programmes. It is important that regardless of the programmes' content, music and dance emerge as valuable tools for personal development and communication. At the same time, they can contribute to social cohesion and the enhancement of intercultural dialogue.

KEYWORDS

community music, community dance, community programmes, community interventions, refugee minors